

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

Помиткін Едуард Олександрович

УДК 159.9:37.037-057.87

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА МЕХАНІЗМИ ДУХОВНОГО
РОЗВИТКУ ДІТЕЙ І МОЛОДІ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ - 2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України, м.Київ.

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор, дійсний член АПН України **ЗЯЗЮН ІВАН АНДРІЙОВИЧ**, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України, м.Київ, директор.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН України **БЕХ ІВАН ДМИТРОВИЧ**, Інститут проблем виховання АПН України, м.Київ, директор;

доктор психологічних наук, професор **МОСКАЛЕЦЬ ВІКТОР ПЕТРОВИЧ**, Прикарпатський педагогічний університет ім.Василя Стефаника, м.Івано-Франківськ, завідувач кафедри загальної та експериментальної психології;

доктор психологічних наук, професор **ЯМНИЦЬКИЙ ВАДИМ МАРКОВИЧ**, Рівненський державний гуманітарний університет, професор кафедри загальної психології та психодіагностики.

Захист відбудеться “18” березня 2009 року о 12.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 12 ” лютого 2009 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Долинська Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проблема духовного розвитку особистості набула актуальності для людства з моменту її усвідомлення спочатку окремими представниками, а потім - певними соціальними групами, громадами. Актуалізація цієї проблеми на сучасному етапі зумовлена невизначеністю загальнолюдських ідеалів і конструктивних стратегій розвитку людини та суспільства, поширенням технократичного мислення, пропагуванням споживацького способу життя, що призводить до забруднення людиною природного середовища, зростання злочинності, розповсюдження наркоманії, СНІДу. Проблема духовної дезорієнтації постала з особливою гостротою в Україні, що зумовило появу Указу Президента України від 27.04.1999 р. "Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян". Розв'язання цієї проблеми висуває перед системою національної освіти завдання забезпечення пріоритетності розвитку людини, відтворення й трансляції культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків, що сформульовано у Державній національній програмі "Освіта" (Україна ХХІ століття). Колегією Міністерства освіти і науки України 29 червня 2006 р. схвалені Концептуальні засади вивчення предметів духовно-морального спрямування у загальноосвітніх навчальних закладах.

Реалізація накреслених завдань потребує поглибленого науково-психологічного опрацювання проблеми духовного розвитку особистості, конкретизації соціально-психологічних умов процесу духовного зростання учнів і студентів, дослідження мотиваційних чинників та суперечностей цього процесу, розкриття психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді, виявлення специфіки їх актуалізації на різних вікових етапах. На практиці наукові здобутки мають бути покладені в основу розробки та впровадження психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді в закладах національної освіти.

Аналіз наукової психологічної літератури дозволив виокремити певні аспекти дослідження проблеми духовного розвитку особистості. Одним з перших поняття "духовний розвиток" з філософської у психологічну науку транслиував М.Я.Грот, який вважав, що саме особистість є посередником між природним і духовним. Ідеал моральної поведінки вчений вбачав у людях високого духовного розвитку і творчості, а критеріями моральної діяльності - чистоту, безкорисність і самовідданість діяльності людини з метою духовного вдосконалення світу.

На сучасному етапі психологія духовності, духовної ідентифікації особистості досліджується О.І.Зеличенко, В.В.Козловим, І.С.Пасічником. Духовний розвиток пов'язується з формуванням світогляду особистості, вихованням толерантності. "Я-духовне" розглядається як єдина структура особистості, яка актуалізує основні смисли духовного порядку, пов'язані з найважливішими проблемами людського буття, - призначенням, життям, смертю та вічністю, свободою та відповідальністю, самовдосконаленням і найвищою духовною самореалізацією.

Духовному вихованню особистості, розвитку її духовної культури присвячено дослідження І.Д.Беха, К.О.Журби, Г.С.Мурніної. Суттєвою перешкодою у вихованні духовності вважається духовна безпечність, яка зумовлює відчуження суб'єкта від

власного “Я – ідеального”, призводячи до втрати сенсожиттєвих орієнтирів. Опозицією духовній безпечності виступає духовна напруженість, як глобальна внутрішня умова особистісного розвитку, що є вольовою характеристикою людини та проявляється як її гідність, емпатійність, добропорядність.

Розгляд духовності як умови професійного розвитку особистості здійснили І.А.Зязюн, О.В.Киричук, В.А.Пономаренко, О.А.Ткаченко. У цьому контексті духовні якості фахівця пов'язуються з професійною відповідальністю та виступають важливим чинником його успішної професійної діяльності. Водночас, професіонали як духовна еліта не зацікавлені зовнішніми успіхами, прагненнями виокремитися, щоб привернути до себе соціальну увагу. Її покликання полягає у неперервній, невидимій для суспільства, але завжди продуктивній інтелектуальній діяльності.

Аналіз процесу духовного розвитку в контексті гуманістичної парадигми здійснено Г.О.Баллом, О.Б.Орловим. Тілесне, душевне та духовне розглядається вченими як сторони єдиної цілісної системи, що тісно пов'язані між собою і взаємно опосередковують одна одну. Взаємозв'язки духовного розвитку з творчістю, життєтворчістю, побудовою життєвого шляху особистості висвітлено в працях В.А.Роменця, В.О.Татенка, В.Г.Панка, В.М.Ямницького. Активність духовного “Я”, прагнення до свободи розглядається дослідниками як основа не тільки творчого процесу, але й цілеспрямованих впливів на себе. Результатом духовної активності є вчинок, засобом якого відбувається протиставлення себе життєвим обставинам.

Взаємозв'язки духовності з українською ментальністю та особливості національного виховання на основі духовних цінностей аналізуються в працях В.П.Москальця, В.М.Хайруліної. Вікові особливості становлення духовності та моральності дитини, молоді людини розкрито в працях А.Ц.Гармаєва, М.Г.Іванчук. Поняття “духовний потенціал” та феномен совісті висвітлюють у своїх роботах Л.Н.Коган, М.В.Савчин. У працях Т.І.Пашукової, Ж.М.Юзвак розкрито такі провідні ознаки духовного розвитку як свідоме самовдосконалення особистості, її ціннісно-сміслова переорієнтація, усвідомлення єдності з людьми, світом.

Водночас, незважаючи на підвищення інтересу до проблематики духовного розвитку, на теоретичному рівні не визначено закономірності процесу духовного становлення особистості, психологічні механізми духовного зростання молоді на різних вікових етапах; при цьому поняття “духовний розвиток” не включене до змісту психологічних словників. Психолого-педагогічні дослідження проблеми здійснені лише на окремих вікових етапах, а психодіагностичний інструментарій, який має бути спрямований на дослідження духовного розвитку особистості в різних ланках освітнього простору, практично не розроблений. Поза увагою залишається розробка науково обґрунтованого психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді, спроектованого з урахуванням їх особистісних та онтогенетичних характеристик, а також закономірностей і механізмів духовного становлення особистості.

Таким чином, соціальна та психологічна значущість проблеми, а також її недостатнє вивчення зумовили вибір теми нашого дослідження: “Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане згідно з плановою науково-дослідною роботою відділу

психології трудової і професійної підготовки Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України на 2005-2007 рр. “Розвиток психологічної культури педагогічних працівників професійно-технічних навчальних закладів” (РК № 0102U000399). Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (протокол №1 від 25 січня 2001 р.) і узгоджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №4 від 11.04.2001 р.).

Мета дослідження: теоретико-методологічне обґрунтування та експериментальне вивчення психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді, розробка й впровадження психолого-педагогічного супроводу процесу духовного становлення учнів і студентів.

Завдання дослідження:

1) дослідити історико-психологічний аспект проблеми духовного розвитку особистості, розкрити психологічний зміст, сутність поняття “духовний розвиток особистості”, мотиваційні чинники та суперечності цього процесу, обґрунтувати теоретико-методологічний підхід до вивчення психологічних закономірностей та механізмів духовного розвитку дітей і молоді;

2) визначити психологічні закономірності та соціокультурні умови духовного розвитку особистості, виявити специфіку психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді на різних вікових етапах;

3) розробити психологічну модель процесу духовного розвитку дітей і молоді, обґрунтувати критерії та показники цього процесу;

4) визначити методичні підходи та розробити методики діагностики психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді;

5) здійснити емпіричне дослідження психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді.

6) обґрунтувати, розробити та впровадити психолого-педагогічний супровід духовного розвитку дітей і молоді з урахуванням психологічних закономірностей та механізмів цього процесу.

7) визначити провідні принципи, методичні засоби та прийоми реалізації духовно-особистісного підходу в практику психологічного консультування дітей і молоді.

В основу дослідження були покладені **припущення** про те, що цілісне вивчення психологічних закономірностей та механізмів духовного розвитку дітей і молоді можливе за умов розробки та впровадження окремого психологічного підходу, який інтегрував би філософські уявлення про духовність з психологічними уявленнями про особистість дитини, молодшої людини, її структуру та розвиток. Психологічні закономірності духовного розвитку дітей і молоді мають утворювати стійкі причинно-наслідкові зв'язки між зовнішніми та внутрішніми умовами духовного сходження, які повторюються в часі і вимагають дослідження на значних часових інтервалах. Актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку особистості зумовлюватиме процеси формування духовних ідеалів, смислів і цінностей та реалізацію духовного потенціалу у вчинках і діяльності, спрямованих на збагачення духовних надбань людства. Забезпечення процесу духовного розвитку дітей і молоді потребує впровадження науково обґрунтованого психолого-педагогічного

супроводу, спроектованого з урахуванням психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості.

Об'єкт дослідження – процес духовного розвитку особистості.

Предмет дослідження - психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді.

Для реалізації накреслених завдань, перевірки сформульованих гіпотез було використано комплекс **методів**: *теоретичні* - аналіз і узагальнення наукових даних з проблеми духовного розвитку особистості, системно-структурний аналіз, синтез, порівняння, моделювання, узагальнення; *емпіричні* – спостереження та лонгітюдні спостереження, бесіди, анкетування, аналіз біографічних даних, тестування, констатувальний та формувальний експерименти; *математичні* - дисперсійний і кореляційний аналіз (пакет SPSS 13), що застосовувався для визначення характеру актуалізації окремих психологічних механізмів духовного розвитку особистості та встановлення значущості кореляційних зв'язків між духовним потенціалом та іншими показниками особистісного зростання учнівської молоді.

На різних етапах дослідження було використано ряд психодіагностичних методик, зокрема, Б.Басса (діагностика спрямованості особистості); Томаса (визначення стилю спілкування); КОС-2 В.В.Синявського та Б.О.Федоришина (виявлення й оцінки комунікативних і організаторських схильностей); К.Леонгарда (визначення акцентуацій характеру); вербального тесту Айзенка (дослідження інтелектуальних здібностей); опитувальника ЕРІ, тест Айзенка (діагностика екстраверсії та нейротизму); опитувальника В.В.Бойко (визначення емпатії) та авторських психодіагностичних методик - “Духовний потенціал особистості”; “Здійснення бажань” (дослідження свідомості та відповідної ціннісної орієнтації); методики комплексної оцінки гармонійного розвитку особистості (дослідження духовно спрямованої поведінки) та методики дослідження процесу духовної самореалізації учнівської молоді.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів полягають у тому, що:

- *вперше* проведене системне теоретико-експериментальне дослідження психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді, обґрунтовано духовно-особистісний підхід до вивчення процесу духовного розвитку особистості та розроблено його основні принципи (духовно-особистісної інтеграції; ієрархічності та ціннісно-сислової детермінації); створено дихотомічну модель духовної детермінації особистості, психологічну модель процесу духовного розвитку дітей і молоді, обґрунтовано психологічні критерії та показники цього процесу; виявлено спонукальні мотиви духовного розвитку, серед яких мотиви самовдосконалення (відтворення прекрасного та досконалого у собі), допомоги потребуючим (служіння, покращення світу, примноження добра), мудрості (пошук і примноження істини), праведності (дотримання духовних принципів, відтворення гармонії у власному житті) та святості (прийняття та виконання духовної місії, духовне подвижництво та наставництво); виокремлено психологічні механізми духовного розвитку дітей і молоді (ідентифікація, децентрація, рефлексія та усвідомлення буттєвої єдності) та цілісно вивчено специфіку їх актуалізації на різних вікових етапах, встановлено наявність прямо пропорційної залежності між

рівнем духовного потенціалу та рівномірністю актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку особистості; визначено поняття “духовний дисонанс” та досліджено психологічні особливості його утворення, методично обґрунтовано психолого-педагогічний супровід духовного розвитку учнів і студентів в умовах навчально-виховного процесу; принципи та методичні підходи до психологічної діагностики показників духовного розвитку дітей і молоді, шляхи та засоби врахування психологічних закономірностей духовного розвитку особистості в умовах навчально-виховного процесу; розроблено принципи психологічного консультування дітей і молоді на основі духовно-особистісного підходу (принципи вищої доцільності, свідомої взаємодії, розвитку свідомості, свободи волевиявлення клієнта, детермінованості зовнішнього та внутрішнього);

- *поглиблено та уточнено* категоріальний апарат, психологічний зміст та сутність понять “дух”, “духовність”, “духовний розвиток”, “духовний потенціал особистості”, психологічні уявлення щодо місця і ролі духовного зростання в процесі загального розвитку особистості, принципи побудови психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді;

- *подальшого розширення* набули погляди на історико-психологічний аспект проблеми духовного розвитку особистості, сучасні соціокультурні умови її розвитку, специфіку професійної підготовки психологів до процесу активізації духовного розвитку учнів і студентів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблений психологічний супровід процесу духовного розвитку дітей і молоді може бути використаний в закладах дошкільної, шкільної, позашкільної та вищої освіти як цілісна система, що забезпечує неперервність цього процесу. Розроблені засоби психологічної діагностики та розвитку духовного потенціалу дітей і молоді можуть використовуватися практичними психологами, вчителями, методистами, а також викладачами ВНЗ під час проведення лекцій, практичних і лабораторних занять з курсів “Психодіагностика”, “Загальна психологія”, “Педагогічна та вікова психологія”, “Психологія виховання”.

Психологічні рекомендації для батьків, вихователів і психологів та програма занять “Запроси друзів” можуть бути впроваджені в дошкільних навчальних закладах. Авторські спецкурси “Гармонія” (для учнів початкової школи), “12 шляхів духовності” (для учнів підліткового віку) та “Життєвий вибір” (для старшокласників і студентів) можуть використовуватися шкільними психологами, педагогами загальноосвітніх шкіл.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути застосовані для вдосконалення програм професійної підготовки слухачів у системі післядипломної педагогічної освіти.

Зокрема, основні висновки, рекомендації та розробки **впроваджено** у навчальних закладах України, Росії та Болгарії. Зокрема, у системі дошкільного виховання: школі-дитячому садку I ступеня “Золотий ключик”, м.Київ (довідка №67 від 22.06.07 р.), школі розвитку і виховання дитини “Дивосвіт”, м.Київ (довідка №73 від 20.04.07 р.), дитячому притулку “Надія”, м.Комсомольськ (довідка №51 від 3.09.07 р.); у загальноосвітніх школах, ліцеях і гімназіях: ЗНЗ №221 м.Киева (довідка №43 від 12.06.07 р.), ЗНЗ № 19 м.Кременчук (довідка №114 від 17.07.07 р.), київській

гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна (довідка №96 від 13.06.07 р.), Українському колежі ім.В.О.Сухомлинського (довідка №266 від 30.08.07 р.), ЗНЗ №81 ім.А.Бородіна та А.Кочева м.Северська, Росія (довідка №51 від 27.12.07 р.), загальноосвітньому училищі ім.Кирила і Мефодія м.Обзора, Болгарія (довідка №331 від 06.08.08 р.); у *закладах позашкільної освіти*: Палаці творчості дітей та юнацтва Солом'янського району м.Києва (довідка №98 від 12.06.07 р.), Національному еколого-натуралістичному центрі учнівської молоді (довідка №99 від 05.07.07 р.); у *системі вищої освіти*: Київському Національному університеті імені Тараса Шевченка (довідка №016/38 від 25.06.07 р.), Національному авіаційному університеті (довідка №12.1/07-07 від 2.07.07р.), Кіровоградському державному педагогічному університеті ім.Володимира Винниченка (довідка №150-н від 26.06.07 р.), Кременчуцькій філії Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна” (довідка №362 від 06.06.07 р.), Кіровоградському інституті регіонального управління та економіки (довідка №1-07/74 від 29.06.07 р.), Глухівському державному педагогічному університеті (довідка №1566 від 23.05.07 р.); у *закладах післядипломної освіти*: Центральному інституті післядипломної педагогічної освіти (довідка №01-14/346 від 13.06.07 р.), Київському міському педагогічному університеті імені Б.Д.Грінченка (довідка №241 від 02.07.07р.). Матеріали дисертаційного дослідження застосовуються у практиці роботи Асоціації психіатрів України (довідка №92 від 5.09.07 р.), Кременчуцької регіональної спілки психологів, психіатрів та наркологів (довідка №78 від 12.09.07р.), у діяльності регіональних психологічних служб системи освіти України (довідка №56 від 14.06.07 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалася на *23 Міжнародних науково-практичних конференціях, 16 всеукраїнських науково-практичних конференціях, на 9 науково-методологічних семінарах та 7 круглих столах.*

Матеріали дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях відділу психології трудової і професійної підготовки Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (2001-2008), а також оприлюднювалися на телевізійних передачах (“Я так думаю”, канал “1+1”, 2002, телеканал “Київ”, 2006), у циклі радіопередач (“Для душі”, державної радіомовної компанії “Ера”, 2002 та “Культура”, 2006-2008).

Публікації. Основні результати дослідження знайшли відображення у 80 публікаціях автора, зокрема у 3 монографіях (1 одноосібна та 2 колективні), 7 навчально-методичних посібниках (2 одноосібні та 5 колективних), 4 методичних рекомендаціях (2 одноосібні та 2 у співавторстві), 40 одноосібних статтях у журналах і збірниках, з них 22 - у наукових фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України, 12 матеріалах конференцій.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук “Формування духовних цінностей старшокласників у діяльності шкільної психологічної служби” була захищена у 1999 р., її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (538 найменувань, з них 28 іноземними мовами), 7 додатків на 68 сторінках. Основний зміст, викладений на 438 сторінках, містить 69 таблиць на 67 сторінках та 58 рисунків на 49 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначені мета, завдання, гіпотеза, об'єкт, предмет та методи дослідження, розкриті наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, відомості про їх впровадження та апробацію.

У першому розділі – “Теоретико-методологічні основи духовного розвитку особистості” – досліджено історико-психологічний аспект проблеми духовного розвитку особистості, визначено зміст та сутність понять “дух”, “духовність”, “духовний розвиток”, виокремлено мотиваційні чинники та суперечності цього процесу, розглянуто духовний розвиток особистості в індивідуально-психологічному та еволюційно-історичному вимірах, обґрунтовано духовно-особистісний підхід до вивчення психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді.

Сучасні наукові погляди на проблему духовного розвитку особистості мають витоки у стародавніх ідеях, філософських поглядах. Вперше спроба поєднання трьох фундаментальних концепцій – Краси, Добра та Істини в єдиній категорії ідеалу належить Платону, який здійснив значний вплив на філософські ідеї духовного становлення людини. Надалі фундатор діалектичного ідеалізму Г.В.Гегель поєднав ідеї Платона з філософськими уявленнями про людську природу, стверджуючи, що сутність людини є сам вільний дух, який набуває існування в самосвідомості.

Серед відомих філософів-ідеалістів вагомий внесок в проблематику духовного розвитку здійснив В.С.Соловйов, який у своїх поглядах поєднав не тільки християнство, але й духовні ідеї буддизму, неоплатонізму, філософії Гегеля. Визначальним для поглядів філософа є вчення про Софію (божественну ідею творчості) та теорія універсуму (всеєдності). Як і Платон, В.С.Соловйов вважав, що абсолютне здійснює благо через істину в красі.

Зв'язок духовного зростання людини з ідеями ієрархічного персоналізму відстоював у своїх поглядах М.О.Лосський. На думку філософа прогрес людства зумовлюється наявністю живих зразків - духовних подвижників, які захищають абсолютні цінності та втілюють їх у власне життя. М.О.Бердяєв духовний розвиток протиставляв егоїзму, пов'язуючи ідеї духовної досконалості з ідеями соборності особистості та громади. Соборність людини, за поглядами філософа, проявляється в її душевно-духовній любові. Проблема духовного вдосконалення людини та людства розроблялася П.О.Флоренським, який намагався синтезувати віру та розум людини, прагнув до створення “конкретної метафізики”. На його думку, людина є носієм духовної гармонії, яка може перебувати в потенційному стані. Духовно-релігійні ідеї є основою багатьох праць С.Л.Франка, який розглядав духовність не тільки в контексті індивідуального, але й у площині розвитку суспільства, проголошуючи принцип дуєдності духовного та світського служіння.

На початку ХХ століття В.М.Бехтерев підтримував ідеї М.Я.Грота, пов'язані з духовним розвитком особистості. Він вважав недоцільним протиставлення духовних і матеріальних феноменів та висував принцип еволюційного монізму, згідно з яким усі явища світу, включаючи й внутрішні процеси живих істот, розглядаються як похідні однієї світової енергії, що потенційно містить і відомі нам фізичні енергії, і прояви людського духу.

Значний вплив на становлення психологічних поглядів ХХ-ХХІ століття мали праці християнських філософів та психологів. Зокрема, філософ, хірург, архієпископ В.Ф.Войно-Ясенецький вважав, що духовною енергією проникнута вся неорганічна природа, увесь Всесвіт, але тільки у вищих формах розвитку ця енергія досягає значення вільного, самоусвідомлюючого Духу. Життя Духу нероздільно пов'язане зі всією нервово-психічною діяльністю людини, її думками, почуттями, вольовими актами. За поглядами В.В.Зеньковського, психологія все більше схиляється до виділення трьох складових цілісної природи людини: Духу, душі та тіла.

Наведені філософські положення поступово перевірялися в емпіричних та експериментальних дослідженнях різних психологічних шкіл. Значне місце проблематика духовного розвитку посідає у психологічній спадщині У.Джеймса. У створеній психологічній структурі вчений виокремлює внутрішню суб'єктивну сутність особистості – духовне “Я”. Це найбільш стійка інтимна частина особистості, яка є джерелом її життєвих зусиль, уваги та волі.

Засновник гуманістичного психоаналізу Е.Фромм надавав першорядного значення упорядкованості ціннісно-сислової сфери особистості. На його думку, здоровий індивід має кращу здатність знаходити шляхи єднання зі світом. Провідним духовним принципом вчений вважав єдність всіх людей, відданість життю та людству в цілому. На переконання засновника трансперсональної психології – Р. Ассаджіолі, поняття “духовне” відображає всю людську активність і всі її функції, у яких один загальний знаменник – володіння цінностями, більш високими, ніж загальноприйняті – такими як етичні, естетичні, героїчні, гуманістичні та альтруїстичні.

Ідеї духовного розвитку через ціннісні вибори особистості закладені у науковій спадщині А.Маслоу. Психологічний портрет трансцендентної особистості, створений вченим, містить характеристики, притаманні високодуховній особистості: чутливість до краси, прагнення до досконалості, добра, істини тощо.

Загалом, дослідження історико-психологічного аспекту проблеми духовного розвитку особистості показало, що в різні історичні періоди філософи та психологи намагалися розкрити зміст і сутність духовності, розв'язати протиріччя, пов'язані з духоматеріальною природою людини, проте психологічні дослідження не враховували належним чином мотивів, закономірностей і механізмів процесу духовного розвитку особистості.

Зміст та сутність поняття “духовний розвиток” ґрунтується на уявленнях про дух і духовність. Аналіз змісту поняття “дух” у різних світоглядних традиціях свідчить, що воно розглядалося як атрибут Бога (книга Буття), як життєдайний зміст природи, Всесвіту (пантеїзм), життя, досвід, доля (М.Бердяєв), “надихальний” елемент, що уможливорює самосвідомість, рефлексію, відчуття якісної глибини наших суб'єктивних переживань (Д.Портер), активний елемент всієї свідомості, внутрішня та суб'єктивна сутність індивіда, джерело прийняття вольових рішень, уваги та зусиль (У.Джеймс). У суб'єктивній формі дух виступає як інтелігентність, а в об'єктивній – як воля (Гегель). Таким чином, дух розглядається дослідниками як джерело психічної енергії людини, що забезпечує стійку свідомість, самосвідомість, рефлексію, емоційно-вольові акти та інші найважливіші психічні функції особистості.

Розкриття змісту поняття “духовність” засвідчило, що воно має як релігійне, так і світське тлумачення. У релігійному контексті духовність пов’язується з такими категоріями як Віра (у спасіння, вічне життя тощо), Надія (на Бога, на перемогу добра), Любов (до ближніх, Бога). У світському розумінні зміст духовності становлять філософські категорії - ідеали Краси, Добра та Істини.

Аналіз психолого-педагогічних визначень дозволив встановити, що духовність людини розглядається як внутрішня суб’єктивна сутність особистості (У.Джеймс), протистоїть тілесному і соціальному (В.Франкл), пов’язується із трансценденцією, завершенням особистості, почуттям смислу, священного, спорідненості (Г. Райх), героїзмом, прагненням до самопожертви, захисту людей, природи (С.Гроф), розширенням свідомості, самовдосконаленням, естетичною спрямованістю (Ш.Амонашвілі), виходом за межі егоцентризму (І.Д.Бех), мірою досконалості людини (Б.Бітінас), осягненням вищого сенсу людського життя (М.Й.Боришевський), спрямованістю на Добро (В.П.Москалець), витонченістю, елегантністю, вишуканістю (О.В.Скрипченко), феноменом совісті, вищими переживаннями (М.В.Савчин), реалізацією ідеальних і трансцендентних потреб, саморозвитком, особистісним зростанням і творчістю (О.В.Татенко, В.М.Ямницький).

У нашому дослідженні духовність розглядається як суб’єктивна сутність людини, що характеризується ціннісним усвідомленням буттєвої єдності та спрямованістю особистості на реалізацію у взаєминах і поведінці ідеалів Краси, Добра та Істини.

Нестача духовності або її спотворення розглядається дослідниками як бездуховність, що пов’язується з дефіцитом моральної саморефлексії особистості (К.Нешев), претензійністю, споживацтвом, властолюбством, заздрістю, невдячністю, недобррозичливістю (К.Попов), духовною безпечністю, пасивністю, недбалістю ставлення до діяльності та поведінки (І.Д.Бех), втратою відчуття цінностей (І.А.Зязюн), конформізмом, пристосовництвом (В.П.Москалець).

Визначені діалектичні полюси духовність–бездуховність покладено в основу розробленої нами дихотомічної моделі духовної детермінації особистості (рис.1), в якій протилежними до філософських категорій, притаманних духовності - Краси, Добра та Істини - виступають поняття, характерні для бездуховності - Потворство, Зло та Кривда.

Згідно з розробленою моделлю, егоцентризм, споживацтво, що притаманні бездуховності, утворюють опозицію по відношенню до любові та служіння, що притаманні духовності. Розгляд особистості в контексті дихотомічної моделі духовної детермінації актуалізує екзистенційну проблему вибору, який здійснюється повсякчас між полюсами духовності та бездуховності, зумовлюючи особистісну активність у соціально-психолого-індивідуальному, діяльнісному та генетичному вимірах (за моделлю особистості, розробленою В.В.Рибалкою). Вибір негативної ідентичності (за Е.Еріксоном) спрямовує особистість у русло бездуховності, тоді як протилежний вибір відтворює процес духовного розвитку особистості.

Аналіз та узагальнення існуючих визначень духовного розвитку показали, що цей процес пов’язаний з саморозвитком, самовдосконаленням особистості, ототожненням зі структурою “Я” (Р.Алперт), розширенням свідомості, трансцендуванням колишніх обмежень часу і простору (С.Гроф), формуванням

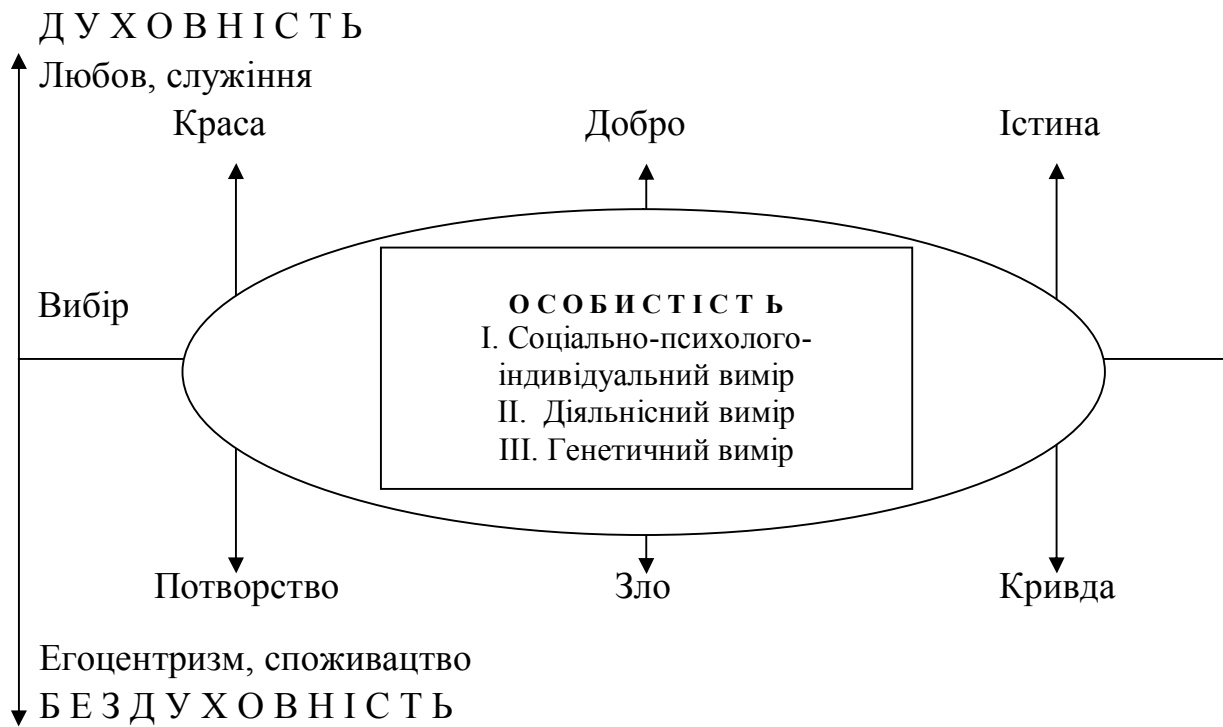

Рис. 1. Дихотомічна модель духовної детермінації особистості.

мужності, співчуття, радості, ясності розуму, мудрості (Ган Ф. де Віт), сенсом життя людини та відповідним йому ідеальним духовним образом “Я” (І.Д.Бех), пошуком нових смислів, які перетворюють систему ставлень людини до себе та до світу (Т.І.Пашукова), гармонізацією психічної сфери, подоланням відчуження від природи, соціуму, самого себе через усвідомлення їх єдності (Ж.М. Юзвак).

За прийнятим нами визначенням *духовний розвиток є процесом свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого природного та соціального “Я” вищим ідеалам, цінностям і смислам у руслі Краси, Добра та Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності.*

Духовний розвиток, з одного боку, виходить за межі індивідуального, підносить людину до трансперсональних переживань, а з іншого - через саморефлексію спрямовує її у глибини власного внутрішнього світу. На відміну від психологічного розвитку, він більшою мірою зосереджений на самосвідомості, життєвих позиціях, ціннісних орієнтаціях, зумовлений не тільки соціалізацією і вихованням людини, але й активізацією її духовного “Я”, яке може вступати у протиріччя з “Я” соціальним та “Я” біологічним (природним). Духовний розвиток доцільно розглядати як вершинну складову особистісного зростання, коли цей процес набуває ознак саморозвитку. У цьому сенсі результатом духовного розвитку може бути досягнення “космічної свідомості” (У.Джеймс, Р.Бекк, К.Роджерс), набуття рис “соборної особистості” (М.О.Бердяєв В.С.Соловйов, М.Я.Грот, В.М.Бехтерев).

Аналіз філософських ідей (Шрі Чинмой, Шрі Ауробіндо, Свами Вівекананда) та психологічних поглядів (К.Юнг, А.Адлер, А.Маслоу) дає підстави вважати, що мотиваційні чинники духовного розвитку виходять за межі біологічних і соціальних

потреб, адже духовно розвинена особистість не прагне слави та соціальних заохочень, нерідко забуває про власне життя, безпеку та фізіологічні потреби. В основі мотивації високодуховної особистості є мотиви самовдосконалення (відтворення прекрасного та досконалого у собі), допомоги потребуючим (служіння, покращення світу, примноження добра), мудрості (пошук і примноження істини), праведності (дотримання духовних принципів, відтворення гармонії у власному житті) та святості (прийняття та виконання духовної місії, духовне подвижництво та наставництво).

Процес духовного розвитку особистості, активізації її духовного “Я” невід’ємно пов’язаний з упорядкуванням ідеалів, цінностей та смислів. Досягнення гармонії в ціннісно-смисловій сфері особистості є важливим результатом процесу духовного розвитку, який не позбавлений криз і протиріч. Зокрема, різноспрямованість ідеалів, цінностей і смислів спричиняє внутрішньо особистісний конфлікт – духовний дисонанс, який визначено як негативний спонукальний стан, зумовлений дією декількох суперечливих ціннісно-смислових установок особистості, що формувалися одночасно або на різних вікових етапах життя. На відміну від когнітивного, духовний дисонанс детермінується дією трьох складових – ідеалів, цінностей та смислів, які не завжди усвідомлюються особистістю. Потреба в подоланні духовного дисонансу спонукає особистість до активного духовного саморозвитку, упорядкування цінностей, віднаходження конструктивних життєвих смислів, реконструювання образу “Я”.

Наше дослідження процесу духовного розвитку особистості в онтогенетичному, культурологічному та філогенетичному аспектах показало, що в контексті онтогенезу духовний розвиток являє собою неповторний індивідуальний процес трансформації особистості на різних вікових періодах життя людини. Культурологічний аспект духовного розвитку людини та людства невід’ємно пов’язаний з творчою діяльністю, результатом якої є продукування духовних надбань у соціумі, зокрема, сферах науки, мистецтва, релігії та філософії. У філогенетичному аспекті духовний розвиток людства зумовлюється глибинно-психологічною потребою в єдності. Ця потреба актуалізується з моменту втрати дитиною єдності з організмом матері під час народження, що зумовлює пошуки шляхів її відновлення на якісно нових рівнях, зокрема, через: єдність з батьками, родиною; єдність з друзями; єдність з коханою людиною; єдність з однопумцями; єдність з людством; усвідомлення буттєвої єдності (з Природою, всіма істотами, Богом).

Відомі науково-психологічні підходи не описують повною мірою феноменів духовного розвитку особистості. Характерною ознакою розробленого нами духовно-особистісного підходу є те, що філософські погляди на духовність інтегруються з психологічними уявленнями про особистість, її структуру та внутрішні процеси. Духовно-особистісний підхід у дослідженні психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку доцільно розглядати як сукупність концептуальних уявлень, моделей, принципів і методів, що сприяють більш об’єктивному розумінню особистості у процесі духовного зростання та забезпеченню в системі національної освіти психолого-педагогічних умов, сприятливих для духовного розвитку дітей і молоді. Провідними принципами духовно-особистісного підходу визначено принцип

духовно-особистісної інтеграції; принцип ієрархічності (підпорядкування) та принцип ціннісно-сислової детермінації.

У відповідності до принципу духовно-особистісної інтеграції, духовна, соціальна та біологічна природа людини складають цілісну систему, центром інтеграції якої виступає особистість з притаманними їй структурою, функціями та процесами. Перебуваючи у постійному енергетично-інформаційному обміні з цілісним зовнішнім світом, людина перетворює матеріальні форми енергії у більш досконалі, духовні форми, одухотворяючи саму себе та навколишній світ.

У відповідності з принципом ієрархічності, духовна сфера людини є найбільш складним особистісним утворенням по відношенню до психофізіології, емоційно-почуттєвої та інтелектуальної сфер. У процесі духовного розвитку вибудовується “Я-концепція” особистості, упорядковуються мотиви, мислення спрямовується на розв’язання найважливіших проблем буття, досягається гармонійне співвідношення фізичної, емоційно-почуттєвої та інтелектуальної сфер.

Згідно з принципом ціннісно-сислової детермінації психологічний зміст ідеалів, цінностей і смислів скеровує особистісні функції та процеси, надає їм узгодженості, детермінує особистісно-духовну спрямованість. Невпорядкованість або втрата духовних цінностей і смислів позбавляє людське життя сенсу, зводячи до природного рівня; ціннісно-сислова саморегуляція виступає основою для вольової та емоційної саморегуляції особистості. Поведінка, вчинки та взаємодія дітей і молоді мають вивчатися у безпосередньому зв’язку з їх ціннісно-сисловою детермінацією.

Структурно-компонентне навантаження духовно-особистісного підходу базується на концептуальній парадигмі (як сукупності наукових уявлень про процес духовного розвитку особистості, його психологічні закономірності та механізми); на методологічних засадах (принципах духовно-особистісного підходу та методичному інструментарії, спрямованому на психодіагностичне дослідження процесу духовного розвитку дітей і молоді); на методичних основах (принципах методичної організації, змісту і методах духовно спрямованого навчально-виховного процесу).

Отже, дослідження історико-психологічного аспекту проблеми духовного розвитку особистості, розкриття психологічного змісту, мотиваційних чинників та суперечностей цього процесу дозволило обґрунтувати духовно-особистісний підхід до вивчення психологічних закономірностей та механізмів духовного розвитку дітей і молоді.

У другому розділі – “Теоретико-експериментальне дослідження психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості” – відповідно до розроблених положень духовно-особистісного підходу здійснено визначення психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості, вивчено соціально-психологічні умови цього процесу, досліджено віковий вимір духовного становлення особистості, розкрито специфіку актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді на різних вікових етапах; розроблено психологічну модель процесу духовного розвитку дітей і молоді, обґрунтовано критерії та показники його результативності.

Під психологічними закономірностями розуміють об’єктивно існуючі стійкі причинно-наслідкові зв’язки психічних явищ, які повторюються в процесі

психічного розвитку особистості. Їх вивчення потребує аналізу життя особистості в цілому, або ж його значної частини. Зважаючи на це, дослідження психологічних закономірностей духовного розвитку здійснювалось за двома напрямками: через аналіз життєвого шляху духовних подвижників в історії людства та на основі ретроспективної самооцінки життєвих доль сучасних духовних лідерів. Використання біографічного методу дозволило встановити психологічні закономірності духовного становлення та розвитку особистості (див. ліву частину табл. 1), що мають бути покладені в основу процесу духовного розвитку дітей і молоді. У правій частині таблиці наведено шляхи й засоби врахування виявлених закономірностей в умовах навчально-виховного процесу.

Для підтвердження актуальності виявлених психологічних закономірностей на сучасному історичному етапі здійснювалося анкетування та інтерв'ювання духовних лідерів – представників громадських організацій, діячів науки, мистецтва, релігії в Україні, Росії, Болгарії та Польщі (412 осіб).

Узагальнення отриманих експериментальних результатів дозволило зробити висновок про те, що психологічні закономірності духовного розвитку особистості в минулому не мають суттєвих відмінностей від психологічних закономірностей духовного зростання наших сучасників. Водночас значні зміни відбулися у соціокультурних умовах, зокрема: духовний розвиток відбувається в умовах збільшення обсягу інформації та залучення людини з перших років життя до інформаційного простору, в якому високодуховну особистість характеризує здатність вибіркового сприйняття, знаходження буттєвих смислів, відокремлення духовно значущої інформації. Духовний вибір (протидія злу, охорона та примноження прекрасного, пошук істини) може втілюватися у постійне самовдосконалення, побудову життя відповідно до загальнолюдських моральних принципів, допомогу потребуючим, наповнення інформаційного простору високодуховними ідеями, творами мистецтва тощо. Серед факторів, що ускладнюють процес духовного розвитку дітей і молоді - нестача уваги батьків, переважно несприятливий вплив засобів телекомунікації, відсутність навичок духовної самореалізації.

Духовний розвиток є процесом, який набуває різних ознак у часі, а отже не може бути вичерпно описаним єдиним психологічним механізмом. Згідно з принципами духовно-особистісного підходу (духовно-особистісної інтеграції, ієрархічності та ціннісно-сислової детермінації), психологічні механізми духовного розвитку у своїй сукупності утворюють низку психічних функцій, які актуалізуються у віковому вимірі та забезпечують духовне зростання особистості, сформованість духовних ідеалів, цінностей і смислів, відтворюють не тільки процес соціалізації, але й забезпечують подальший надсоціальний – духовний розвиток людини.

У процесі теоретичного дослідження визначено такі психологічні механізми духовного розвитку особистості як ідентифікація, децентрація, рефлексія, трансценденція та усвідомлення буттєвої єдності. Ідентифікація з високодуховними особистостями активізує прагнення наслідування, прискорює процес духовного розвитку, сприяє знаходженню нових цінностей, смислів та форм діяльності (Е.Еріксон) має важливе значення для розвитку совісті.

Психологічні закономірності духовного розвитку особистості
та шляхи і засоби їх врахування в умовах навчально-виховного процесу

Психологічні закономірності духовного розвитку особистості	Шляхи та засоби врахування у навчально-виховному процесі
Духовні ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, справляють суттєвий вплив на розвиток і подальше духовне зростання особистості.	Ретельний добір змісту казок, ігор і творів мистецтва, що використовуються у дошкільному вихованні.
Характерною ознакою подальшої духовної спрямованості особистості є замислення в роки дитинства над глобальними світовими проблемами, такими суперечностями світу як життя і смерть, знедолені та ображені діти.	Залучення почуттів і думок дитини до світових проблем, не вирішених людством. Відверте спілкування з дитиною про недоліки нашого світу.
Активізація прагнень до духовного розвитку найчастіше відбувається завдяки зустрічі з особистістю - носієм високого духовного потенціалу. Така зустріч відіграє роль доленосної.	Організація спілкування учнів з особистостями – носіями високого духовного потенціалу.
На початку духовного сходження людина захоплюється одним певним ученням, але надалі буде власний світогляд на синтезі духовних знань, ідей краси, добра, істини, любові.	Ознайомлення учнів з духовною спадщиною людства, життям та вченням духовних лідерів різних країн.
Перші етапи духовного розвитку особистості нерідко супроводжується емоційним злетом, прагненням залучити до свого світогляду інших. Надалі, в процесі самовдосконалення особистості, духовність знаходить прояв у рисах характеру та елементах поведінки. Ставлення до поглядів інших стає більш толерантним.	Включення до навчальних програм психолого-педагогічних засобів, що сприяють активізації самовдосконалення учнів, розвиткові духовних рис характеру.
Духовні вчинки та поведінка не підпорядковуються правилам формальної логіки, виходячи за її межі. Особистість не орієнтується на соціальне схвалення, а більшою мірою керується вищими цінностями та сумлінням.	Проведення індивідуальних бесід, психологічних консультацій з учнями з метою їх психологічної підтримки.
У процесі духовного зростання людина першочергово прагне до удосконалення внутрішнього світу, нерідко залишаючи осторонь удосконалення власного тіла.	Гармонійне узгодження духовного розвитку з фізичним, емоційним інтелектуальним та творчим зростанням особистості.
Зростання духовного потенціалу пов'язане із підвищенням емпатійності та відповідальності (за себе, за ближніх, за світ у цілому).	Створення умов для прояву емпатії, збільшення свободи вибору та відповідальності.
Духовний розвиток особистості нерідко супроводжується вищими переживаннями, розкриттям незвичайних здібностей, які є не метою, а дороговказами на духовному шляху.	Ознайомлення учнів і студентів з психологічними закономірностями та механізмами духовного розвитку особистості.
Життя високодуховної особистості є актом служіння, здійснення місії, своєрідним витвором мистецтва.	Створення умов для самореалізації духовного потенціалу молоді у суспільно корисній діяльності.

Духовна самоідентифікація людини – це результат її еволюційно-історичного шляху від біологічного до соціального та далі, від соціального – до духовного “Я”.

Вона невід’ємно пов’язана з уявленнями особистості про свій ідеальний образ, духовне “Я” (В.М.Ямницький).

Психологічний механізм децентрації допомагає звільнитися від егоцентризму, зважати на потреби та інтереси інших, гармонійно поєднуючи їх з власними потребами (І.Д.Бех, Т.І.Пашукова). Внаслідок розвитку децентрації любов і духовне служіння стають провідними життєвими смислами особистості.

Рефлексія, як процес пізнання особистих психічних актів і станів, сприяє зростанню здатності особистості піднятися над своїм буттям (І.Д.Бех), стати в позицію “позаперебування” (М.Бахтін) віднайти життєві смисли, сформувані цінності. Рефлексія пов’язана з осмисленням людиною себе як цілісної особистості (І.С.Булах) та усвідомленням і оцінюванням своїх дій і поведінки, виходячи з передбачення відповідних реакцій іншої людини (Н.І.Пов’якель).

Психологічний механізм трансценденції детермінує прагнення особистості до абсолютного, досконалого. Трансценденція пов’язана з вершинними переживаннями, більш праведним мисленням особистості, ставленням до Всесвіту з благоговінням (А.Маслоу). Розвиток психологічного механізму трансценденції супроводжується осяянням, інтуїтивними злетами, творчими поривами, життєлюбством і людинолюбством (Ю.П.Азаров), підносить людину над буденністю, активізує подальший розвиток особистості, наслідком якого може стати набуття універсальної, космічної свідомості (К.Роджерс).

Усвідомлення буттєвої єдності характеризується тим, що відчуття свого “Я” розповсюджується за межі індивіда або особистості, охоплюючи більш широкі аспекти таких понять, як людство, життя та космос (Р.Уолш), розчиняється в усвідомленні всезагального єднання з усім, що існує (А.Маслоу), зумовлюючи осмислення та переживання своєї спорідненості з іншими, забезпечуючи зв’язок між різними поколіннями (С.Л.Франк), компенсує втрачену єдність з організмом матері на буттєвому рівні.

Актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку є складним процесом, що пов’язаний з віковим становленням особистості. Аналіз численних психологічних теорій та поглядів на онтогенез людини (Ш.Блер, А.Гезелл, Е.Еріксон, Е.Йенш, Е.Кречмер, Е.Шпрангер, Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, О.І.Власова, М.Г.Іванчук, Г.С.Костюк, І.С.Кон, В.У.Кузьменко, Н.С.Лейтес, С.Д.Максименко, І.П.Манюха, В.Ф.Моргун, Н.І.Пов’якель, В.В.Рибалка, Т.С.Яценко) дозволив встановити, що при розробці вікових періодизацій за основу бралися фізичні та фізіологічні процеси, соціальні потреби у взаємодії, спілкуванні, трудовій діяльності. Дослідження специфіки прояву психологічних закономірностей та актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку особистості зумовило розгляд цього процесу в контексті вікового зростання дітей і молоді.

Встановлено, що з перших років життя відбувається актуалізація психологічного механізму ідентифікації, що спрямовує дитину на відновлення втраченої при народженні єдності в сімейному колі. Надалі дитина шукає єдності з першим вчителем, друзями, зважає на потреби інших. На цей час важливою є наявність зразків високодуховної поведінки, які можуть актуалізувати духовну ідентифікацію та децентрацію. Близько 5-6 років відбувається активізація пізнавальної діяльності дитини, коли вона ставить безліч запитань дорослим.

Приховування від дитини світових проблем, не розв'язаних людством, призводить до байдужості, перешкоджає розвитку децентрації як здатності розглядати світ з позиції його покращення (Ж.Піаже).

Близько 12 років у підлітка ідеальні уявлення вступають у протиріччя з реальністю, перед ним постає вибір: або самостійність, зростання відповідальності або подальше споживання чужих знань і досвіду. Випробуванню підлягають уявлення про добро та зло, сімейні цінності. Прагнення до єдності зумовлює опанування соціального рівня відносин, апробації засвоєних цінностей та смислів у міжособистісній взаємодії, вчинках. Доцільним є залучення учнів до групових форм психологічної роботи, спрямованих на розвиток духовних якостей.

Для старшокласників і студентів характерними є активізація розвитку самосвідомості, зміна життєвих позицій, що пов'язана з вибором професії, початком інтимного життя, формуванням свідомого та самостійного світосприйняття. Завдяки зростанню саморефлексії, здатності піднятися над своїм буттям (І.Д.Бех), стати в позицію “позаперебування” (М.Бахтін), духовний розвиток стає більш усвідомленим, набуває ознак саморозвитку.

Одним з важливих проявів актуалізації психологічного механізму трансценденції є юнацький максималізм у поєднанні з ідеалізмом. Юнакам та дівчатам здаються легкими будь-які завдання: покращити себе, світ, подолати зло. Потреба єдності зумовлює розширення кола друзів, створення власної сім'ї відповідно до ідеальних уявлень про дружбу та кохання, прагнення до інтеграції у професійне середовище. У досвіді минулих поколінь потреба духовної самореалізації особистості втілювалася у діяльність “тимурівських” загонів, у добрих справах піонерських і комсомольських організацій. В сучасному освітньому процесі необхідним є створення психолого-педагогічних умов, сприятливих для духовної самореалізації молоді.

Дослідження вікового виміру актуалізації психологічних механізмів духовного становлення особистості дало підстави для розробки психологічної моделі процесу духовного розвитку дітей і молоді (рис. 2). Включені до складу моделі смислоутворювальні категорії Краси, Добра та Істини виступають предметом пізнання особистості дитини, учня, студента (через літературні твори, фільми, спілкування з високодуховними особистостями). У випадку сприятливих внутрішніх умов - особистісного смислу, узгодженості з наявними спонукальними мотивами, емоційної фіксації (О.М.Леонтьєв) – ці категорії з пізнавальних мотивів перетворюються у мотиви духовного розвитку.

Мотиви самовдосконалення пов'язані з уявленнями особистості про ідеальне, спонукають її до пошуку шляхів і методів відтворення прекрасного та досконалого у собі, спрямовують її на самореалізацію у напрямі Краси, Добра та Істини. Мотиви допомоги потребуючим зумовлюють реалізацію ідеальних уявлень людини про Добро, спонукають особистість до присвяти власного життя служінню ближнім, до пошуку адекватних методів і засобів допомоги потребуючим, покращення світу, примноження добра тощо. Мотиви мудрості спонукають дітей і молодь до пошуку та примноження Істини, самопізнання, усвідомлення смислів, осмислення подій власного життя, життя оточуючих, упорядкування життєвого досвіду.

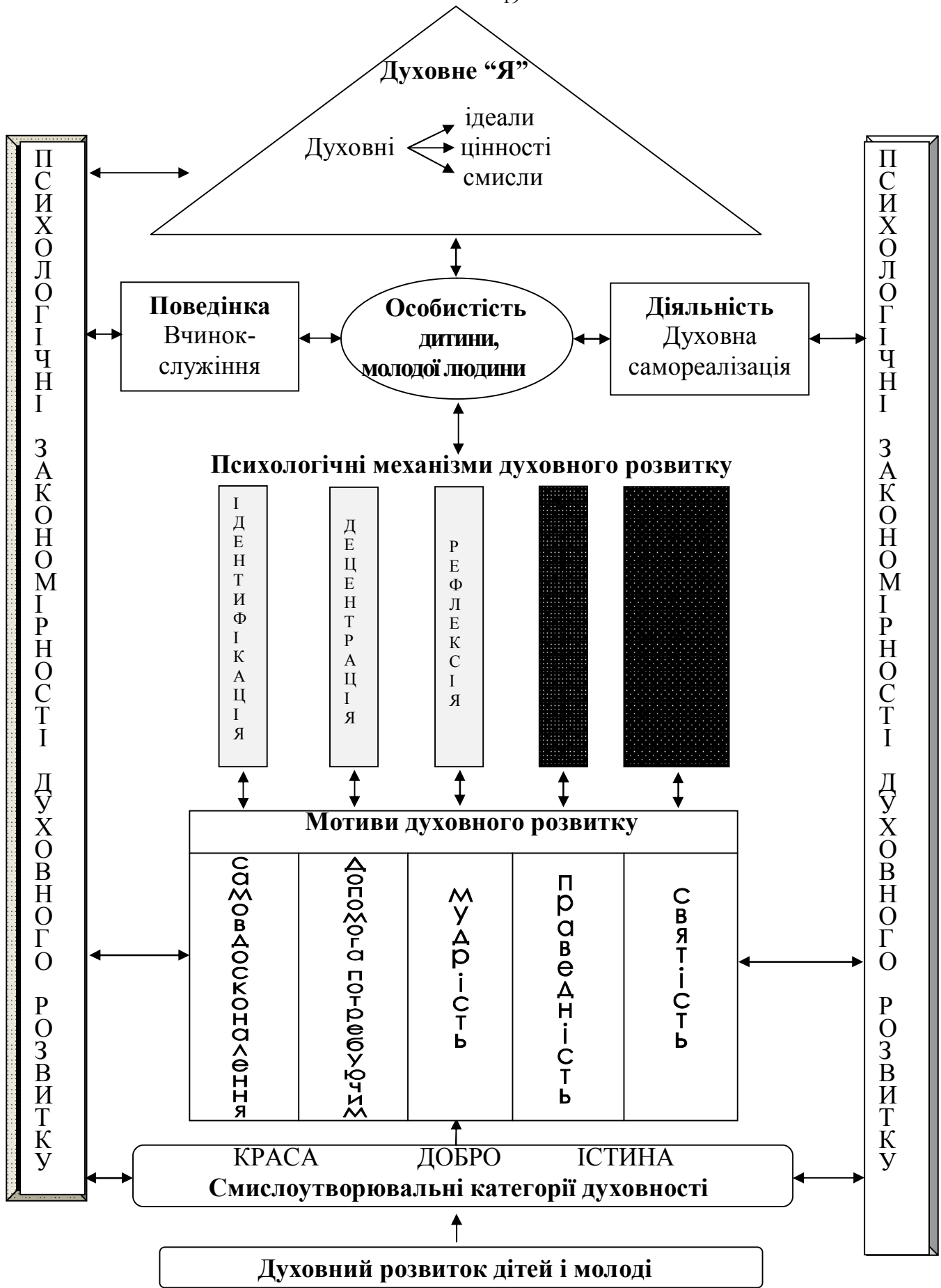

Рис. 2. Психологічна модель процесу духовного розвитку дітей і молоді.

Мотиви праведності сприяють реалізації ідей Краси, Добра та Істини у повсякденному житті людини, спонукають до гармонізації особистого життя з життям Природи, Всесвіту, спрямовують слова, вчинки та дії в русло духовних цінностей, загальнолюдської моралі.

Мотиви святості сприяють усвідомленню людиною своєї духовної місії, спонукають прагнення об'єднати людство, зумовлюють доброзичливість у спілкуванні та стосунках, цілісне бачення світу, призводять до усвідомлення унікальності та цінності всіх живих істот, актуалізують потреби в збагаченні світу новими духовними досягненнями.

Під впливом духовної мотивації актуалізуються психологічні механізми духовного розвитку, у результаті чого відбувається активне формування ціннісно-сислової сфери, упорядкування ідеалів, цінностей і смислів, гармонізація духовних дисонансів. Зростання активності духовного "Я" спонукає особистість учня (студента) до духовно спрямованої поведінки, вищим проявом якої є вчинок-служіння (І.Д.Бех) і через серію таких вчинків, об'єднаних духовними мотивами, метою та результатами, трансформується в духовно спрямовану діяльність, яка виступає умовою духовної самореалізації особистості та має на меті збагачення духовних надбань людства.

Психологічні закономірності духовного розвитку учнів і студентів утворюють постійні причинно-наслідкові зв'язки, які об'єднують особистісні новоутворення в часовому вимірі, детермінуючи послідовність їх прояву в поведінці та духовно спрямованій діяльності.

Розробка психологічної моделі духовного розвитку дітей і молоді дозволила здійснити інтеграцію філософсько-психологічних уявлень щодо процесу духовного розвитку з психологічними уявленнями про особистість учня, студента, виокремити критерії та показники духовного зростання молоді, які мають досліджуватися в процесі психологічної діагностики. У відповідності до розробленої моделі критерієм духовного розвитку дітей і молоді обрано актуалізованість психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності в структурі особистості, а показником – духовний потенціал, який визначено як ступінь духовного розвитку особистості, що зумовлює естетичну, гуманістичну та пізнавальну спрямованість, знаходить прояв у її поведінково-діяльнісній активності. У відповідності до обраних якісних критеріїв духовний потенціал розподілено на високий, середній та низький рівні.

Високому рівню притаманні стійкий інтерес до духовних подвижників, носіїв ідеалів Краси, Добра та Істини, прагнення постійного самовдосконалення, наслідування прикладам здорового способу життя, розвинена здатність до пошуку та примноження духовних знань, мудрості; спрямованість на допомогу потребуючим, стійкий інтерес до людських долі, смислів і закономірностей розвитку людини, прагнення служіння ближнім, допомоги потребуючим; значний досвід реалізації Добра в конкретних вчинках; усвідомлення власної життєвої мети, смислів і цінностей, розвинена здатність самопізнання, інтроспекції, керування спрямованістю мислення та емоцій; значний досвід підпорядкування власному духовному "Я", голосу совісті; розвинена здатність підноситися над буденністю, розглядати себе і

світ з позиції покращення, наявність досвіду уявлення ідеального Буття, місії людини у Всесвіті, реалізації ідеалів Краси, Добра та Істини в повсякденному житті; усвідомлення єдності та взаємозв'язків людей, природи, Буття, стійке прагнення до інтеграції різних світоглядних позицій в єдину картину світу, визнання цінності всіх живих істот, багатий досвід трансперсональних переживань.

Середній рівень зумовлює частковий інтерес до духовних подвижників, потреб свого духовного “Я”, епізодичне прагнення самовдосконалення, наслідування прикладам здорового способу життя, частково проявлена здатність до пошуку та примноження духовних знань, мудрості; нестійкий інтерес до людських доль, смислів і закономірностей розвитку людини, епізодичне прагнення служіння ближнім, допомоги потребуючим, незначний досвід реалізації Добра в конкретних вчинках; часткове усвідомлення власної життєвої мети, смислів і цінностей, частково розвинена здатність самопізнання, інтроспекції, керування спрямованістю мислення та емоцій, незначний досвід підпорядкування власному духовному “Я”, голосу совісті; нерозвинена здатність підноситися над буденністю, розглядати себе і світ з позиції покращення, незначний досвід уявлення ідеального Буття, місії людини у Всесвіті, реалізації ідеалів Краси, Добра та Істини в повсякденному житті; часткове усвідомлення єдності та взаємозв'язків людей, природи, Буття; нестійке прагнення до інтеграції різних світоглядних позицій в єдину картину світу; часткове визнання цінності живих істот; незначний досвід трансперсональних переживань.

Низький рівень передбачає відсутність інтересу до духовних подвижників, потреб власного духовного “Я”; відсутність прагнення самовдосконалення, наслідування прикладам здорового способу життя; відсутність здатності до пошуку та примноження духовних знань, мудрості; спрямованість на себе, відсутність інтересу до людських доль, смислів і закономірностей розвитку людини, відсутність прагнення служіння ближнім, допомоги потребуючим, відсутність досвіду реалізації Добра в конкретних вчинках; відсутність усвідомлення власної життєвої мети, смислів і цінностей, нерозвинена здатність самопізнання, інтроспекції, керування спрямованістю мислення та емоцій, відсутність досвіду підпорядкування власному духовному “Я”, голосу совісті; відсутність здатності підноситися над буденністю, розглядати себе і світ з позиції покращення, відсутність досвіду уявлення ідеального Буття, місії людини у Всесвіті, реалізації ідеалів Краси, Добра та Істини в повсякденному житті; відсутність усвідомлення єдності та взаємозв'язків людей, природи, Буття, відсутність прагнення до інтеграції різних світоглядних позицій в єдину картину світу, невизнання цінності всіх живих істот, відсутність досвіду трансперсональних переживань.

Таким чином, теоретико-експериментальне дослідження психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості дозволило дослідити специфіку актуалізації психологічних механізмів у процесі духовного розвитку дітей і молоді на різних вікових етапах, розробити психологічну модель процесу духовного розвитку, обґрунтувати психологічні критерії та показники цього процесу.

У третьому розділі – “Дослідження психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді на основі засобів психодіагностики” – сформульовано принципи та методичні підходи до психологічної діагностики механізмів духовного розвитку дітей і молоді, розроблено та апробовано психодіагностичний

інструментарій, спрямований на дослідження психологічних механізмів духовного зростання учнів і студентів.

Необхідність експериментального підтвердження виявлених психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді зумовила потребу визначення принципів розробки й апробації психодіагностичного інструментарію. Окрім етичних принципів та принципів духовно-особистісного підходу були використані: принцип пізнання внутрішнього світу особистості; принцип єдності суб'єкта й об'єкта психологічного пізнання; принцип віддзеркалення; принцип розвитку психіки; принцип різнобічного пізнання особистості на основі об'єктивного матеріалу.

Для діагностики духовного потенціалу дітей і молоді використовувались три методичні підходи, що засновані: на дослідженні проявів духовного потенціалу в поведінці особистості в умовах взаємодії; на вивченні процесу актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку в структурі особистості; на аналізі результатів духовно спрямованої діяльності учнів і студентів. Визначені методичні підходи були покладені в основу розробки відповідних психодіагностичних методик, апробація яких здійснювалася на етапі пілотажного, а надалі й констатувального експерименту на базі школи розвитку та виховання дитини “Дивосвіт” (м.Київ), ЗНЗ №221, гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна, Палацу творчості дітей та юнацтва Солом'янського р-ну м.Києва, Республіканського еколого-натуралістичного центру, Національного авіаційного університету. У цілому в дослідженні брали участь 932 особи, серед яких 56 дітей дошкільного віку; 142 учня 1-3-х класів ЗНЗ; 103 учня 5-7-х класів ЗНЗ; 140 учнів 8-9-х класів ЗНЗ; 218 учнів 10-11-х класів ЗНЗ і гімназії та 150 студентів IV і 150 студентів V курсів.

Потреба в забезпеченні наступності психодіагностики та дослідження прояву духовного потенціалу в поведінці дітей і молоді зумовила розробку методики комплексної оцінки гармонійного розвитку, що ґрунтується на методі експертних оцінок поведінки особистості в колективі. Духовний розвиток визначався на основі оцінок прояву в поведінці дітей і молоді здатності допомагати іншим, піклуватися про людей і природу тощо. Аналіз діагностичних даних показав, що найбільш високий показник духовно спрямованої поведінки виявлено у студентів V курсу (3,9 балів за 5-ти бальною шкалою). Друге місце посіли результати студентів IV курсу (3,7 балів). Більш низькі показники духовно спрямованої поведінки в учнів ЗНЗ (3,1 бали).

Для виявлення духовного потенціалу в структурі особистості розроблено й апробовано психодіагностичну методику “Духовний потенціал особистості”, за допомогою якої досліджувався процес актуалізації психологічних механізмів духовної ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності в підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту та психофізіології. Валідізація методики здійснювалася шляхом виявлення зв'язку між рівнем виконання тестового завдання та незалежним зовнішнім критерієм, що характеризує діяльність і поведінку особистості. З цією метою до тестування було залучено респондентів (43 особи віком від 34 до 93 років), визначених як високодуховні особистості за результатами анкетування, проведеного в ході пілотажного дослідження.

Усереднений показник духовного потенціалу за вибіркою склав 57,2 балів, що відповідає високому рівню його розвитку. Результати дисперсійного аналізу засвідчили незначне середньоквадратичне відхилення (2,34) та високий рівень актуалізації всіх психологічних механізмів духовного розвитку в даній вибірці (ідентифікація -11,3 балів, децентрація - 13 балів, рефлексія - 11,6 балів, трансценденція - 11 балів, усвідомлення буттєвої єдності - 10,3 балів). Отже, високий духовний потенціал пов'язаний з високим рівнем актуалізації духовної ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, інтелекту, досвіду та психофізіології особистості.

Виявлені кореляційні зв'язки засвідчили, що високий духовний потенціал суттєво впливає на загальний розвиток особистості, і позначається переважанням стилю співробітництва у спілкуванні ($r=0,32$ при $p\leq 0,05$), відсутністю егоцентричної спрямованості ($r=-0,37$ при $p\leq 0,05$), орієнтацією на духовні, буттєві цінності, такі як вірність, доброзичливість, допомога потребуючим, гармонія з природою ($r=0,57$ при $p\leq 0,05$), проявом емпатійності ($r=0,56$ при $p\leq 0,05$).

Результати дослідження духовного потенціалу сучасної молоді на етапі констатувального експерименту подано в таблиці 2.

Таблиця 2.

Результати дослідження духовного потенціалу сучасної молоді на етапі констатувального експерименту

n=518

Категорія учнів/ студентів	Усереднений показник духовного потенціалу (у балах)	Розподіл за рівнем духовного потенціалу	Кількість учнів/студентів	
			Абсолютна кількість	%
учні ЗНЗ n=218	22,4	Високий	8	3,67
		Середній	98	44,95
		Низький	112	51,38
студенти ВНЗ IV курсу n=150	25,6	Високий	11	7,33
		Середній	78	52,00
		Низький	61	40,67
студенти ВНЗ V курсу n=150	29,9	Високий	12	8,00
		Середній	82	54,67
		Низький	56	37,33

Отримані дані засвідчили недостатній рівень розвитку духовного потенціалу як учнів, так і студентів. Високий духовний потенціал притаманний лише 3,67% учнів ЗНЗ і 7,33%-8% студентів відповідно IV-V курсу. Кількість студентів, які мають низький духовний потенціал, у порівнянні з учнями є меншою, що може пояснюватися особистісною зрілістю та зміною соціально-культурного середовища студентів. Загалом отримані дані свідчать про актуальність потреби в активізації духовного потенціалу молоді на всіх вікових етапах.

Специфіка актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді досліджувалася окремо для учнів загальноосвітніх шкіл ($n=218$), студентів IV курсу ($n=150$) та студентів V курсу ($n=150$). Розрахунки дисперсійного аналізу в усіх групах засвідчили значне середньоквадратичне відхилення (5,61), що вказує на нерівномірну актуалізацію та недостатньо високий рівень актуалізації всіх психологічних механізмів духовного розвитку (рис. 3).

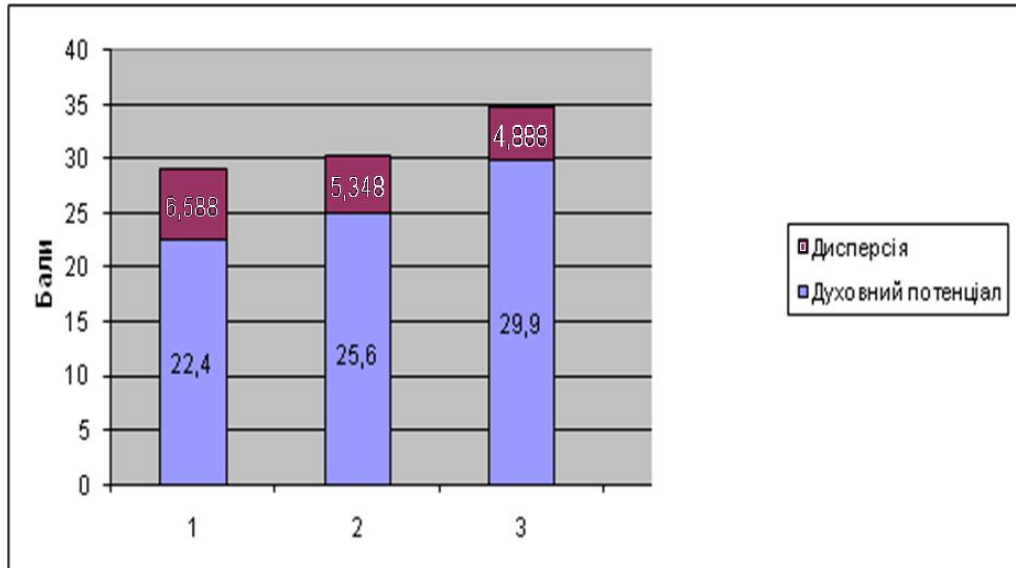

Рис. 3. Залежність рівня дисперсії, виявлена між показниками актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку, від духовного потенціалу учнів ЗНЗ (1), студентів IV курсу (2) та V курсу (3).

Середньоквадратичне відхилення у показниках актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів V курсу (4,89) є меншим у порівнянні з аналогічними показниками учнів ЗНЗ (6,59) та студентів IV курсу (5,35), а духовний потенціал – вище (див. рис. 3). Таким чином, зростання рівня духовного потенціалу особистості супроводжується зменшенням дисперсії у показниках актуалізації психологічних механізмів духовної ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності. Це свідчить, що зростання духовного потенціалу сприяє гармонізації актуалізованості виявлених психологічних механізмів духовного розвитку.

Порівняння усереднених показників актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді дозволило встановити, що цей процес відбувається нерівномірно. На ранніх етапах онтогенезу найбільшого розвитку набуває психологічний механізм ідентифікації. Надалі, у процесі соціалізації особистості, зростає вагомість психологічних механізмів децентрації та рефлексії. Ці механізми зумовлюють здатність зважати на інтереси та потреби інших, а отже – забезпечують гармонійне співіснування у сім'ї, учнівському колективі. Розвиток психологічних механізмів трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності не забезпечується процесами індивідуалізації та соціалізації. На їх актуалізацію не спрямовані зусилля психолого-педагогічних працівників навчальних закладів в умовах традиційного освітнього процесу.

Кореляційний аналіз між показниками духовного розвитку учнівської молоді, отриманими за допомогою методики “Духовний потенціал особистості” та методикою комплексної оцінки гармонійного розвитку особистості підтвердив взаємозв’язок між духовним потенціалом та поведінкою учнів ($r=0,84$ при $p\leq 0,01$). Впровадження методики сприяло активізації процесу духовного розвитку молоді, оптимізувало управлінську діяльність в освітніх закладах.

Аналіз процесу та результатів діяльності учнів і студентів здійснювався на основі розробленої методики дослідження процесу духовної самореалізації учнівської молоді. За допомогою методики оцінювався розвиток потребово-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворювального, результативного та емоційно-почуттєвого компонентів духовно спрямованої діяльності. В експертному оцінюванні брали участь психологи, класні керівники (куратори), а також самі учні, студенти.

Експериментальні дані за всіма вибірками засвідчили недостатній рівень реалізації духовного потенціалу учнівської молоді. Найбільш високі з отриманих показників відповідають потребово-мотиваційному компоненту діяльності (усереднений показник 3,7 балів), що свідчить про мотивацію молоді до реалізації власного духовного потенціалу на практиці. На другому місці виявився інформаційно-пізнавальний компонент (3,03 бали), що свідчить про часткову сприйнятливості молоді до інформації щодо можливостей власної самореалізації. Набагато нижчим є показник розвитку цілеутворюючого компонента (2,2 бали), що свідчить про неготовність учнів і студентів до прийняття рішення щодо здійснення духовних вчинків та участі в духовно спрямованій діяльності. Найнижчий рівень розвитку результативного компонента діяльності (2,1 бали) пов’язаний з тим, що учням і студентам досі не вдавалося реалізувати духовно спрямовані ідеї на практиці. Майже на тому ж низькому рівні (2,12 балів) виявилися емоційно-почуттєві компоненти діяльності. Низькі показники зумовлені тим, що під час проведення духовно спрямованих акцій (зустрічі з ветеранами війни, озеленення міста тощо) розробка планів заходів здійснювалася адміністрацією закладів освіти без участі молоді, що зумовило низьку мотивацію учнів і студентів.

Отже, проведене дослідження дозволило виявити рівень духовного потенціалу дітей і молоді, вивчити специфіку актуалізації психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності на різних вікових етапах. Отримані дані зумовили необхідність розробки ефективних психолого-педагогічних засобів активізації процесу духовного розвитку дітей і молоді.

У четвертому розділі – “Психолого-педагогічний супровід духовного розвитку дітей і молоді в системі національної освіти” – наведено результати розробки та апробації психолого-педагогічного забезпечення навчально-виховного процесу з урахуванням психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді.

Введення окремих спецкурсів у програму навчання дітей є не достатньо ефективним. Реалізація духовно-особистісного підходу вимагає розробки та впровадження цілісного психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді, що базується на психологічних закономірностях і механізмах

духовного розвитку особистості, поєднує у собі сучасні засоби (методичні поради, спецкурси, психодіагностичні та розвивальні методики, творчі проекти), спрямовані на активізацію духовного потенціалу учнів і студентів (рис. 4).

Рис. 4. Психолого-педагогічний супровід духовного розвитку дітей і молоді.

Умовні позначення:

- 1 - Методика комплексної оцінки гармонійного розвитку дітей і молоді.
- 2 - Психодіагностична методика "Духовний потенціал особистості".
- 3 - Методика дослідження духовної самореалізації учнів і студентів.

До його загальних характеристик слід віднести духовну (зокрема, естетичну, гуманістичну та пізнавальну) спрямованість; неперервність; наступність;

врахування вікових потреб розвитку особистості. Реалізація принципу неперервності у забезпеченні психолого-педагогічних умов духовного розвитку дітей і молоді вимагає врахування періоду раннього дитинства як основи для примноження подальших духовних надбань особистості. Зважаючи на це, розроблено та впроваджено психологічні поради, призначені для батьків, вихователів і психологів щодо забезпечення сприятливих сімейних умов для духовного розвитку дитини. За оцінками вихователів впровадження психологічних порад сприяло підвищенню ефективності виховного впливу на дитину завдяки активізації у неї прагнення бути схожою на позитивних героїв у процесі гри; узгодженню виховних впливів на дитину в сім'ї та дошкільній установі, покращенню психологічної атмосфери у дитячому колективі завдяки концентрації уваги дітей на ідеалах Краси, Добра та Істини. Після успішної апробації на базі школи розвитку та виховання дитини “Дивосвіт”, м.Київ та київського дошкільного навчального закладу I ступеня “Золотий ключик” за участю 26 дітей віком 3-5 років психологічні поради було впроваджено у виховний процес дитячого притулку “Надія”, м.Кременчук, де вони отримали схвальну оцінку вихователів, педагогів та батьків.

Для забезпечення духовного становлення дитини віком 4-6 років в умовах дошкільного навчального закладу розроблено тематичний план та програму занять за назвою “Запроси друзів” (спільно з Л.В.Помиткіною). У ході занять діти “запрошують” у свій внутрішній світ духовні якості (дружелюбність, щедрість, чесність, мудрість, сміливість, любов до праці та ін.), які є рисами улюблених казкових героїв, що й забезпечує ефект духовної ідентифікації. Дослідження процесу духовного розвитку здійснювалось на основі спостережень та за допомогою методики комплексної оцінки гармонійного розвитку дітей і молоді, що проводилася в контрольній (n=19) та експериментальній (n=17) групах. За результатами діагностики, відгуками вихователів і батьків заняття сприяли формуванню духовних якостей та покращенню взаємодії дітей.

Для знайомства учнів 1-4 класів із власним духовним світом та активізації особистісного розвитку школярів до складу системи психолого-педагогічного забезпечення включено спецкурс “Гармонія”. В ході засвоєння морально-етичних принципів співіснування людства учні оволодівають 5 ступенями любові: любов до себе; любов до батьків; любов до рідного краю; любов до людства; любов до Природи. У дослідженні брали участь 142 учні (з них 71 учень експериментальної та 71 учень контрольної групи), батьки школярів та класні керівники. Статистично значущі зміни за t-критерієм Стьюдента зафіксовано в усіх експериментальних групах (в учнів перших класів середній показник до вивчення спецкурсу - 2,17, після - 2,92, $p \leq 0,05$; других класів - 2,17 та 3,00, $p \leq 0,05$; третіх класів - 2,57 і 3,48, $p \leq 0,05$). У контрольних групах статистично значущих змін не відбулося. Дані спостережень засвідчили збільшення проявів децентрації у поведінці та покращення стосунків учнів.

Активізація процесу духовного розвитку учнів 5-7 класів здійснювалася шляхом їх залучення до скарбниці духовних надбань людства з використанням спецкурсу “12 шляхів духовності”. Для формування у школярів духовних ідеалів використано психологічний механізм ідентифікації з духовними подвижниками в

історії людства. Вивчення настанов духовних подвижників сприяло усвідомленню принципів співіснування людства, упорядкуванню способу життя, актуалізувало психологічний механізм децентрації.

В апробації спецкурсу брали участь 103 учні 5-х–7-х класів (з них 51 учень експериментальної та 52 учні контрольної групи). Аналіз статистичних розрахунків на основі t -критерію Стьюдента дозволив виявити позитивну динаміку прояву духовного потенціалу в поведінці учнів (в учнів п'ятих класів середній показник до вивчення спецкурсу склав 2,83, після - 4,00, $p \leq 0,05$; шостих та сьомих класів - до 3,07, після - 4,11, $p \leq 0,05$). У контрольних групах статистично значущих змін не відбулося. За спостереженнями класних керівників ідентифікація учнів з духовними подвижниками активізувала прагнення до самовдосконалення, а вивчення духовних настанов сприяло розвитку децентрації.

Виходячи з вікових потреб учнів 8-9 класів в усвідомленні власного “Я”, соціалізації, розроблено та апробовано методику проведення школярами творчих авторських уроків, яка призначена для розвитку рефлексії, духовно-соціальної спрямованості учнів, їх професійних інтересів. За умовами методики, кожен учень обирає для себе ідеал - приклад творчої самореалізації, готував і проводив міні-урок для однокласників. Апробація методики здійснювалася за участю 140 учнів 8-9-х класів (з них 69 учнів експериментальної та 71 учень контрольної групи). Показники духовного розвитку учнів визначалися за допомогою методики “Духовний потенціал особистості”, що дало змогу дослідити рівень актуалізації психологічних механізмів духовної ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності.

Аналіз діагностичних даних в експериментальних групах дозволив встановити зростання духовного потенціалу в учнів 8-х класів з 17,3 до 21,4 балів; в учнів 9-х класів з 20,6 до 24,6 балів; в учнів 9-х класів гімназії з 20,9 до 25,4 балів. В усій вибірці зафіксовано зростання показників актуалізованості психологічних механізмів ідентифікації з 16,2 до 18 балів; децентрації з 11,6 до 13,7 балів; рефлексії з 12,6 до 16,2 балів; трансценденції з 11,3 до 14,6 балів; усвідомлення буттєвої єдності з 6,9 до 8,9 балів. Отже, найбільшої актуалізації набули психологічні механізми рефлексії та трансценденції. Узагальнення відгуків класних керівників і вчителів показало, що це пов'язано з розвитком самопізнання, професійних інтересів учнів, усвідомленням життєвої мети. У контрольних групах учнів позитивної динаміки не виявлено.

Учні 10-11 класів та студенти глибше усвідомлюють відповідальність за власні життєві вибори, замислюються над особистісними якостями, які є необхідними в сучасному світі. З урахуванням цих вікових особливостей розроблено спецкурс “Життєвий вибір” для старшокласників і студентів. У ході занять актуалізується відповідальність молоді за здійснення життєвих виборів: вибору друзів, професії, вибору між творчістю та споживацтвом, духовністю та егоїзмом тощо. Здійснення вибору вимагає розвиненої психологічної рефлексії, трансценденції, усвідомлення власних намірів і життєвої мети. Вивчення кожної окремої теми завершується закріпленням результатів у практичних діях: спостереженнях, опитуваннях однолітків, інтерв'юванні батьків.

В апробації спецкурсу брали участь 218 учнів 10-11 класів та 85 студентів (з них 94 учні ЗНЗ і 42 студента експериментальної та 124 учня й 43 студента контрольної групи). Після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір” духовний потенціал учнів ЗНЗ збільшився з 22,3 до 34,5 балів. Показники прояву духовного потенціалу в поведінці школярів зросли з 3,3 до 4,2 балів (за 5-бальною шкалою). Духовний потенціал студентів підвищився з 25,6 до 37,2 балів (IV курсу) та з 29,9 до 38,8 балів (V курс). У контрольних групах позитивної динаміки не виявлено. Узагальнення діагностичних даних засвідчило, що в усіх експериментальних групах найбільшого розвитку набув психологічний механізм рефлексії (4,1 балів за 5-бальною шкалою). Друге місце посів психологічний механізм трансценденції (2,3 балів). Психологічні механізми ідентифікації та децентрації набули відповідно 1,6 та 1,7 балів. Найменш актуалізованим виявився психологічний механізм усвідомлення буттєвої єдності (0,9 балів), що зумовлено відсутністю досвіду реалізації духовних ідей у соціумі.

Потреба духовної самореалізації молоді зумовила розробку й запровадження творчих особистісних проектів духовного спрямування, участь у яких надає змогу здійснити “вчинок-служіння”, залучитися до суспільно корисної діяльності. До експериментальної групи було включено 87 осіб (22 учня ЗНЗ, 21 гімназист, 22 студенти IV та 22 студенти V курсів). До контрольної групи увійшли 88 осіб (23 учня ЗНЗ, 22 гімназиста, 22 студента IV та 21 студент V курсу).

Розробка та реалізація проекту “Зустріч поколінь” передбачала створення психолого-педагогічних умов для спілкування ветеранів сцени з учнями та студентами. Під час естетично насиченого спілкування ветерани сцени розповідали про життєвий шлях, показували афіші минулих років, співали, декламували вірші, розкривали секрети театрального мистецтва. Проведене анкетування підтвердило, що старшокласники та студенти отримали можливість реалізувати духовний потенціал, проявляючи увагу до старшого покоління, а мешканці Будинку ветеранів сцени відчували свою потрібність як носії мудрості та досвіду.

Проект “Психологічна просвіта” мав на меті створення психолого-педагогічних умов, сприятливих для духовної самореалізації молоді у соціальному середовищі через розповсюдження духовно спрямованих ідей у формі закликів до громадськості. За умовами проекту учні готували та розповсюджували звернення до киян і гостей міста з інформацією психологічного спрямування. Ця інформація повинна була принести людям користь, змусити їх замислитися над екологічними проблемами суспільства.

Творчий задум учнів, покладений в основу розробки та реалізації проекту “Щастя на долоні”, полягав у здійсненні позитивного психологічного впливу на громадян через спрямування їх уваги на тему людського щастя. Під час підготовки до проекту молоді люди записували на спеціальних бланках знайдені ними філософські висловлювання про людське щастя. У ході реалізації проекту вони роздавали ці висловлювання перехожим, намагаючись цим покращити їх психологічний стан.

Оцінка результативності проектів та їх впливу на розвиток духовного потенціалу особистості здійснювалася за допомогою методики дослідження процесу духовної самореалізації учнів і студентів. Отримані діагностичні дані було

співставлено з показниками духовного потенціалу особистості та показниками його прояву в поведінці. Результати засвідчили статистично значущі зміни в усіх експериментальних групах.

У цілому узагальнені результати впровадження психологічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді, отримані до та після проведення формувального експерименту, свідчать про позитивні зміни в усіх вікових групах. Так, кількість дітей і молоді з високим духовним потенціалом зростає серед школярів з 3,67% до 11,43%, серед студентів ВНЗ IV курсу - з 7,33% до 14,86%, серед студентів V курсу – з 8% до 15,42%. У процесі аналізу ефективності психолого-педагогічного супроводу бралися до уваги також результати лонгітюдних спостережень за особливостями життєвих шляхів учнів, які в подальшому навчанні та трудовій діяльності відстоювали духовні переконання: організовували зустрічі з дітьми-сиротами у дитячих будинках м.Києва та області, здійснювали екологічні рейди з вивезення сміття на півострові Тарханкут (Крим), відвідували ветеранів сцени у Пущі-Водиці тощо.

Для виявлення впливу окремих психологічних механізмів на змінність духовного потенціалу особистості використовувався дисперсійний аналіз (рис.5).

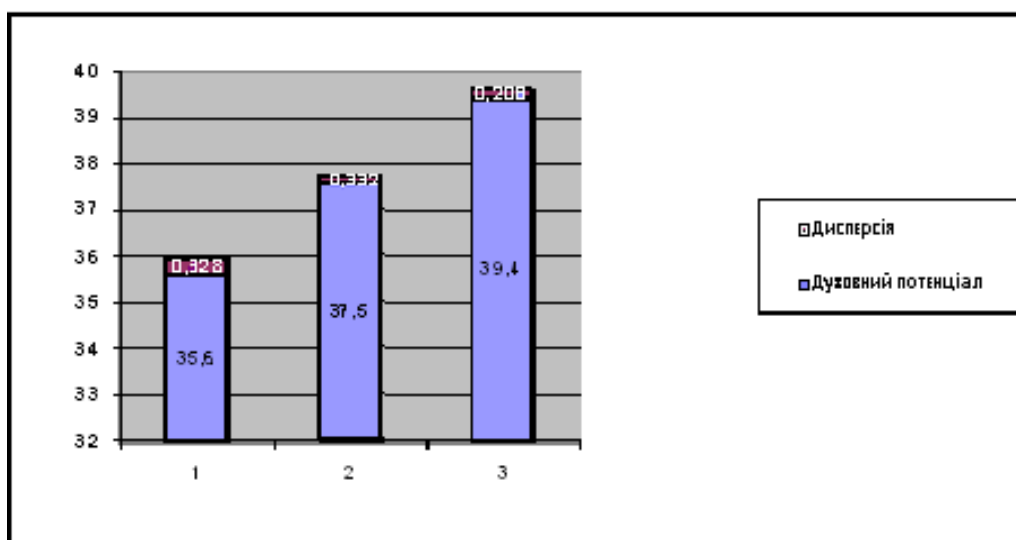

Рис. 5. Залежність рівня дисперсії, виявлена між показниками актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку, від духовного потенціалу учнів ЗНЗ (1), студентів IV курсу (2) та V курсу (3).

Наведені на рис. 5 дані свідчать, що зростання духовного потенціалу молоді супроводжується зниженням дисперсії між показниками актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку, тобто рівень дисперсії між показниками актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку має зворотно пропорційну залежність від духовного потенціалу особистості.

У цілому результати апробації психолого-педагогічного супроводу навчально-виховного процесу з урахуванням психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді підтвердили його ефективність.

У розділі 5 – “Індивідуальне психологічне консультування дітей і молоді з урахуванням психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку

особистості” – визначено принципи консультування дітей і молоді з урахуванням психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості, проаналізовано специфіку реалізації духовно-особистісного підходу в консультативній практиці, розглянуто особливості професійної підготовки психологів до консультативної роботи з використанням духовно-особистісного підходу.

Групові форми роботи, спрямовані на розвиток духовного потенціалу дітей і молоді, не можуть повною мірою забезпечувати вплив на глибинно-психологічні прояви духовного “Я” людини. Процес духовного розвитку особистості нерідко супроводжується кризами, духовним дисонансом і потребує кваліфікованої індивідуально-психологічної допомоги.

Впровадження духовно-особистісного підходу в консультативну діяльність зумовлює приділення першочергової уваги не психологічному добробуту особистості, а пошуку шляхів і можливостей її духовного зростання, визначення ідеалів, ціннісних орієнтацій та смислів, які для людини є життєво важливими. У випадку ціннісно-смыслового дисонансу, тобто неузгодженості між ідеалами, цінностями та смислами особистості, психолог допомагає клієнту усвідомити причини та впорядкувати ці компоненти. Зростання духовного потенціалу клієнта супроводжується зменшенням егоцентризму та емоційної залежності від особистих проблем, дозволяє бачити справжні причини виникнення проблеми, а отже - приймати правильні рішення щодо її розв’язання. Зміни в духовній сфері зумовлюють зміни у світосприйнятті, поведінці, стосунках і житті в цілому.

Реалізація духовно-особистісного підходу передбачає дотримання принципів вищої доцільності, свідомої взаємодії, розвитку свідомості, свободи волевиявлення клієнта, детермінованості зовнішнього та внутрішнього. Ці принципи були покладені в основу розробки специфічних психокорекційних методик:

- “Вікові сходи”, яка спрямована на усвідомлення клієнтом своїх ідентифікацій, пізнання власного духовного світу та рефлексії умов духовного розвитку в дитинстві;

- “Позитивна самооцінка”, що допомагає клієнту в упорядкуванні власних ідентифікацій, нейтралізації духовних дисонансів, передбачає конструювання позитивного образу свого “Я”;

- “Коло спілкування”, яка сприяє актуалізації психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії та усвідомлення буттєвої єдності, дозволяє впорядкувати стосунки з оточуючими;

- “Власна історія”, що спрямована на актуалізацію психологічних механізмів рефлексії та трансценденції, усвідомлення змісту та цінностей життя, відокремлення головного від другорядного, конструювання подій майбутнього;

- “Координати життя”, яка актуалізує психологічні механізми рефлексії та трансценденції, сприяє активізації самопізнання, структуризації ідеалів, цінностей та смислів, усвідомленню життєвої місії особистості;

- “Подорож до дитинства”, що актуалізує психологічні механізми трансценденції та увідомлення буттєвої єдності, активізує духовний потенціал через розкриття дитячих спогадів, які є цінними для клієнта та ін.

Впровадження розроблених методик у практику психологічного консультування сприяло більш ефективному розв'язанню психологічних проблем, пов'язаних з духовними кризами молоді, духовним дисонансом, життєвою дезорієнтацією тощо.

Необхідність оволодіння духовно-особистісним підходом висуває особливі вимоги до професійної підготовки психологів, що ґрунтуються, передусім, на знаннях про психологічні закономірності та механізми процесу духовного розвитку дітей і молоді, духовні кризи та потреби особистості. Високий духовний потенціал практичного психолога є умовою професійної успішності у здійсненні психологічної допомоги особистості у процесі духовного розвитку. Виходячи з цього, розроблено методичні рекомендації щодо професійної підготовки психологів до консультативної роботи з використанням духовно-особистісного підходу та спецкурс "Психологічні аспекти духовного розвитку особистості". Апробація спецкурсу на базі Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти, за відгукami слухачів, сприяла розкриттю нових можливостей забезпечення процесу духовного розвитку дітей і молоді.

Узагальнення результатів дослідження дозволило сформулювати загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі представлено теоретичне узагальнення та експериментальне розв'язання проблеми дослідження психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді, розкрито психологічний зміст, мотиваційні чинники та суперечності процесу духовного розвитку особистості, висвітлено його соціокультурні умови, досліджено специфіку актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку на різних вікових етапах, здійснено розробку й експериментальну апробацію психологічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді в умовах навчально-виховного процесу, визначено провідні принципи, методичні засоби та прийоми впровадження духовно-особистісного підходу в практику психологічного консультування учнів і студентів.

1. У процесі історичного становлення психологічних поглядів духовність, розглядалася як філософська категорія, пов'язана з ідеалами Краси, Добра та Істини, а дослідження особистісного розвитку не враховували належним чином мотивів, закономірностей і механізмів процесу духовного розвитку. У відповідності з розробленим духовно-особистісним підходом філософські погляди на духовність інтегруються з психологічними уявленнями про особистість, її структуру та внутрішні процеси. Серед основних принципів духовно-особистісного підходу виокремлено та обґрунтовано: принцип духовно-особистісної інтеграції; принцип ієрархічності та принцип ціннісно-сислової детермінації.

Духовний розвиток - це процес свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого природного та соціального "Я" вищим ідеалам, цінностям і смислам у руслі Краси, Добра та Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності. На відміну від психологічного, духовний розвиток, зумовлений не тільки соціалізацією людини, але й активізацією духовного "Я", яке може вступати у протиріччя з "Я" соціальним і "Я" природним (біологічним).

В основі мотивації високодуховної особистості є мотиви самовдосконалення (відтворення прекрасного та досконалого у собі), допомоги потребуючим (примноження добра, покращення світу), мудрості (пошук і примноження істини), праведності (дотримання духовних принципів, відтворення гармонії у власному житті) та святості (прийняття та виконання духовної місії, духовне подвижництво та наставництво).

Кризові стани у процесі духовного розвитку особистості зумовлені неузгодженістю ідеалів, смислів та цінностей і призводять до духовного дисонансу - негативного спонукального стану, що зумовлений дією декількох суперечливих ціннісно-смыслових установок, які формувалися одночасно або на різних вікових етапах життя.

2. Психологічні закономірності духовного розвитку дітей і молоді утворюють об'єктивно існуючі стійкі причинно-наслідкові зв'язки психічних явищ, які повторюються в процесі духовного розвитку особистості. Виявлено та експериментально підтверджено такі психологічні закономірності:

- духовні ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, справляють значний вплив на духовне зростання особистості;
- характерною ознакою подальшої духовної спрямованості особистості є замислення в роки дитинства над глобальними світовими проблемами, такими суперечностями світу як життя і смерть, знедолені та ображені діти;
- активізація прагнень до духовного розвитку в молоді роки нерідко відбувається завдяки зустрічі з особистістю - носієм високого духовного потенціалу. Така зустріч відіграє роль доленосної. У більш зрілому віці духовне пробудження настає внаслідок інформаційного поштовху – читання певних книг або важливих життєвих подій, втрат, що змушують замислитися над сенсом життя;
- на початку духовного сходження людина захоплюється одним певним ученням, але надалі будує власний світогляд на синтезі духовних знань, віддаючи перевагу ідеям краси, добра, істини, милосердя, любові до ближніх;
- перші етапи духовного розвитку особистості нерідко супроводжується емоційним злетом, прагненням залучити до свого світогляду інших. Надалі, в процесі самовдосконалення особистості, духовність знаходить прояв у рисах характеру та елементах поведінки. Ставлення до поглядів інших стає більш толерантним;
- духовні вчинки та поведінка не підпорядковуються правилам формальної логіки, виходячи за її межі. Особистість не орієнтується на соціальне схвалення, а більшою мірою керується вищими цінностями та сумлінням;
- у процесі духовного зростання людина прагне, насамперед, до удосконалення характеру, поведінки, нерідко залишаючи осторонь удосконалення власного тіла;
- зростання рівня духовного розвитку супроводжується підвищенням емпатійності та розширенням меж відповідальності (за себе, за ближніх, за людство, за світ у цілому);
- духовний розвиток особистості нерідко супроводжується вищими переживаннями, розкриттям незвичайних здібностей, які є не метою, а дороговказами на духовному шляху;

– життя високодуховної особистості є актом служіння, здійснення місії, своєрідним витвором мистецтва.

Сучасні соціокультурні умови духовного розвитку особистості характеризуються такими ознаками як збільшення обсягу інформації, інтеграція духовних знань, зближення світоглядних позицій тощо. Серед факторів, що ускладнюють процес духовного розвитку дітей і молоді - нестача уваги батьків; переважно несприятливий вплив засобів телекомунікації; відсутність навичок духовної самореалізації.

3. Психологічні механізми духовного розвитку дітей і молоді утворюють низку психічних функцій, які актуалізуються у віковому вимірі особистості та забезпечують духовне зростання. До їх складу віднесено ідентифікацію, децентрацію, рефлексію, трансценденцію та усвідомлення буттєвої єдності. Духовна ідентифікація зумовлює інтерес до духовних подвижників, їх життєвих доль та вчень, пов'язана з уявленнями особистості про свій ідеальний образ, духовне "Я". Психологічний механізм децентрації допомагає звільнитися від егоцентризму, зважати на потреби та інтереси інших. Саморефлексія сприяє зростанню здатності особистості досягнути власне буття, віднайти смисли, сформувані цінності. Психологічний механізм трансценденції зумовлює прагнення особистості покращити світ, допомогти потребуючим. Усвідомлення буттєвої єдності забезпечує розуміння та переживання спорідненості людини з іншими, з природою, компенсує втрачену від народження біологічну єдність з організмом матері на буттєвому рівні.

Специфіка актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку на ранніх етапах онтогенезу полягає в тому, що найбільшій активності набуває психологічний механізм ідентифікації, що допомагає дитині наслідувати образ дорослого, зумовлює спочатку неусвідомлене, а потім свідоме прагнення до самовдосконалення. У процесі соціалізації зростає вагомість психологічного механізму децентрації, який зумовлює здатність зважати на інтереси та потреби інших, забезпечує гармонійні стосунки в сім'ї, колективі. У підлітковому віці набуває актуалізації психологічний механізм рефлексії, що дозволяє аналізувати та контролювати власні стани, поведінку. Розвиток психологічних механізмів трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності в юнацькому віці зумовлений внутрішніми потребами духовного "Я" людини та вимагає сприятливих психолого-педагогічних умов.

4. Психологічна модель процесу духовного розвитку дітей і молоді з урахуванням принципів духовно-особистісного підходу (принципу духовно-особистісної інтеграції, ієрархічності та ціннісно-сислової детермінації) дозволяє здійснити інтеграцію філософсько-психологічних уявлень щодо процесу духовного розвитку з психологічними уявленнями про особистість дитини, учня, студента. У відповідності до моделі в результаті актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку відбувається активне формування ціннісно-сислової сфери, упорядкування ідеалів, смислів і цінностей, гармонізація духовних дисонансів особистості. Зростання активності духовного "Я" спонукає особистість до духовно спрямованої поведінки, вищим проявом якої є вчинок-служіння і через серію таких

вчинків, об'єднаних духовними мотивами, метою та результатами, трансформується в духовно спрямовану діяльність, яка виступає умовою духовної самореалізації.

Психологічні закономірності духовного розвитку дітей і молоді утворюють постійні причинно-наслідкові зв'язки, які об'єднують особистісні новоутворення в часовому вимірі, детермінуючи послідовність їх прояву в поведінці та духовно спрямованій діяльності. У відповідності до розробленої моделі основним критерієм духовного розвитку дітей і молоді є актуалізованість психологічних механізмів цього процесу в структурі особистості, а показником – духовний потенціал який визначено як ступінь духовного розвитку особистості, що зумовлює естетичну, гуманістичну та пізнавальну спрямованість, знаходить прояв у її поведінково-діяльнісній активності.

5. Діагностика духовного потенціалу можлива на основі трьох методичних підходів, що передбачають дослідження процесу актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку у структурі особистості; дослідження прояву духовного потенціалу в поведінці дітей і молоді в колективі; аналіз результатів духовно спрямованої діяльності учнів і студентів.

Високий духовний потенціал притаманний незначній кількості сучасної молоді. При цьому актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку носить нерівномірний характер. Найбільшій актуалізації набувають психологічні механізми ідентифікації та децентрації, а психологічні механізми рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності є найменш розвиненими, що пов'язано з недостатнім усвідомленням власної життєвої мети, смислів і цінностей, низькою здатністю молоді до самоконтролю. Недостатній рівень духовного потенціалу зумовлює потребу в розробці психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді.

6. Психолого-педагогічний супровід духовного розвитку дітей і молоді повинен базуватися на закономірностях і механізмах духовного розвитку особистості, поєднувати сучасні засоби активізації та підтримки духовного потенціалу особистості (методичні поради, спецкурси, психодіагностичні та розвивальні методики, творчі проекти), спрямовані на активізацію духовного потенціалу учнів і студентів. Його характеристиками є духовна та соціальна спрямованість; неперервність; наступність; врахування вікових потреб розвитку дітей і молоді.

Впровадження психолого-педагогічного супроводу забезпечує актуалізацію психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції, усвідомлення буттєвої єдності та зростання духовного потенціалу дітей і молоді.

7. Реалізація духовно-особистісного підходу у консультативній діяльності зумовлює приділення першочергової уваги пошуку шляхів і можливостей духовного розвитку особистості, визначенню ідеалів, ціннісних орієнтацій та життєвих смислів. При наявності духовного дисонансу психолог допомагає клієнту усвідомити причини цього явища та впорядкувати компоненти ціннісно-сміслової сфери особистості.

Впровадження духовно-особистісного підходу передбачає дотримання принципів вищої доцільності, свідомої взаємодії, розвитку свідомості, свободи волевиявлення клієнта, детермінованості зовнішнього та внутрішнього, а розроблені авторські психокорекційні методики сприяють більш ефективному розв'язанню

психологічних проблем, пов'язаних з духовними кризами молоді, духовним дисонансом, життєвою дезорієнтацією тощо.

Необхідність оволодіння навичками психологічного консультування в парадигмі духовно-особистісного підходу висуває особливі вимоги до професійної підготовки психологів, що ґрунтуються, передусім, на знаннях про психологічні закономірності та механізми процесу духовного розвитку дітей і молоді, вікову специфіку духовного розвитку особистості. Розроблено методичні рекомендації щодо професійної підготовки психологів до консультативної роботи з використанням духовно-особистісного підходу. У процесі практичної підготовки слід створювати ситуації спілкування та взаємодії між майбутніми психологами та особистостями, які є прикладами духовної самореалізації, що допоможе психологам надалі краще орієнтуватися у проблемах духовного розвитку людини.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми духовного розвитку дітей і молоді. Подальшого теоретичного осмислення та експериментального вивчення потребують питання взаємодії компонентів структури особистості в процесі духовного розвитку, розробки та впровадження системи професійної підготовки педагогів і психологів до виявлення, збереження та примноження духовного потенціалу учнів і студентів.

Список основних опублікованих праць за темою дисертації:

I. Одноосібні монографії та навчальні видання:

1. *Помиткін Е. О.* Психологія духовного розвитку особистості: монографія / Едуард Помиткін. – К.: Наш час, 2007. – 280, [2] с. – Бібліогр.: с. 252-278.
2. *Помыткин Э. А.* 12 путей духовности. учеб. пособ. /Э. А. Помыткин – К., “Освита України”, 2007. – 110 с., ил.
3. *Помиткін Е. О.* Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини: програма роботи з дітьми від 5 до 18 років: [навч. посіб.] / Едуард Помиткін. – К.: Шк. світ, 2008. – 128, [1] с. – (Біб-ка “Шкільного світу”).

II. Статті у фахових науково-методичних виданнях

4. *Помиткін Е. О.* Методика “Перетворення” / Е. О. Помиткін // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 3. – С. 17-20.
5. *Помиткін Е. О.* Розвиток у майбутніх професіоналів здатностей до конкурентоспроможної діяльності / Едуард Помиткін // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – К.: ІПППО АПН України. – 2001. – №2. – С. 113-118.
6. *Помиткін Е. О.* Психолого-педагогічні засоби розвитку духовного потенціалу учнівської молоді / Е.О. Помиткін // Педагогічний процес: теорія і практика: зб. наук. праць / Благод. фонд ім. А. С. Макаренка; [голов. ред. С. О. Сисоєва]. – 2002. – Вип. I. – С. 216-225.
7. *Помиткін Е. О.* Ідеали краси, добра та істини у розвитку духовності майбутнього професіонала / Е. О. Помиткін // Педагогічний процес: теорія і практика: зб. наук. праць / Благод. фонд ім. А. С. Макаренка; [голов. ред. С. О. Сисоєва]. – К., 2003. – Вип. II. – С.267-276.
8. *Помиткін Е. О.* Психолого-педагогічні засади духовно орієнтованої підготовки

- спеціалістів науково-гуманітарного профілю / Едуард Помиткін // Педагогіка і психологія професійної освіти: наук.-метод. журн. – 2004. – №6. – С. 137-144.
9. *Помиткін Е. О.* Діагностика духовного розвитку учнівської молоді засобами сучасної психології / Е. О. Помиткін // Педагогічний процес: теорія і практика: зб. наук. праць / Благод. фонд ім. А. С. Макаренка; [голов. ред. С. О. Сисоєва]. – К., 2006. – Вип.2. – С. 188-198.
  10. *Помиткін Е. О.* Актуалізація проблеми духовного розвитку особистості в історичному поступі психологічної науки / Е. О. Помиткін // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. – К., 2006. – Т. VIII, вип. 6. – С. 215-222.
  11. *Помиткін Е. О.* Ціннісно-смісловий дисонанс як фактор внутрішньоособистісного конфлікту / Е. О. Помиткін // Конфліктологічна експертиза: теорія і методика / Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2006. – Вип. 5: Актуальні проблеми конфліктологічної експертизи. – С. 68-74.
  12. *Помиткін Е. О.* Психолого-педагогічне забезпечення процесу духовного зростання учнівської молоді в закладах освіти. / Е. О. Помиткін // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. – К.: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2006. – № 5. – С. 33-40.
  13. *Помиткін Е. О.* Індивідуально-психологічний та еволюційно-історичний виміри духовного розвитку особистості / Е. О. Помиткін // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. академіка С. Д. Максименка]. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 27. – С.202-211.
  14. *Помиткін Е. О.* Філософсько-психологічний зміст поняття духовності та духовного розвитку особистості / Е. О. Помиткін // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. академіка С. Д. Максименка]. – К., 2006. – Т.VIII, ч. 9. – С. 279-286.
  15. *Помиткін Е. О.* Атеїстичні, релігійні та духовні орієнтири в освітньому просторі України / Е. О. Помиткін// Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. – К.: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2006. – № 6.– С. 75-80.
  16. *Помиткін Е. О.* Вікова періодизація духовного сходження особистості / Е. О. Помиткін // Педагогіка і психологія професійної освіти: наук.-метод. журн. – Л., 2006. – № 3. – С. 87-98.
  17. *Помиткін Е. О.* Індивідуальне психологічне консультування учнівської молоді на засадах духовно орієнтованого підходу / Е. О. Помиткін // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. – Київ: ІВЦ “Політехніка”, 2006. – №2 (17). – С. 101-104.
  18. *Помиткін Е. О.* Соціально-психологічні умови процесу духовного розвитку особистості / Е. О. Помиткін // Соціальна психологія: укр. наук. журн. – 2007. – № 1(21). – С. 104-111.
  19. *Помиткін Е. О.* Проектування навчально-виховного процесу у загальноосвітній школі з урахуванням закономірностей духовного розвитку особистості / Е. О. Помиткін // Науковий часопис НПУ імені

- М. П. Драгоманова. Сер. 12: Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – № 15 (39). – С. 55-59.
20. *Помиткін Е. О.* Розвиток духовної обдарованості учнівської молоді в умовах творчої соціально корисної діяльності / Е. О. Помиткін // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. – К.: ІВЦ “Політехніка”, 2006. – №3(18). – С. 130-134.
21. *Помиткін Е. О.* Утвердження єдності між поколіннями як засіб духовної самореалізації / Е. О. Помиткін // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. ст. / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.]. – К.: Міленіум, 2007. – Вип.17 (20). – С. 186-192.
22. *Помиткін Е. О.* Духовна самореалізація учнівської молоді в умовах профільного навчання / Едуард Помиткін // Педагогіка і психологія професійної освіти: наук.–метод. журн. – Л., 2007. – № 1. – С. 171-177.
23. *Помиткін Е. О.* Специфіка забезпечення процесу духовного зростання молоді в закладах позашкільної освіти / Е. О. Помиткін // Збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. – К., 2007. – Т. IX, ч.4. – С. 303-310.
24. *Помиткін Е. О.* Духовне зростання та самореалізація особистості в сучасних соціокультурних умовах / Едуард Помиткін // Педагогіка і психологія професійної освіти: наук.–метод. журн. – Л., 2007. – № 2. – С. 155-163.
25. *Помиткін Е. О.* Проблема духовного розвитку особистості в історичному становленні психологічних поглядів / Едуард Помиткін // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / [за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі]. – К.; Ніжин, 2008. – Т. 10, вип. 6, ч. 2. – С. 169-173.

III. Наукові статті у журналах та збірниках:

26. *Помиткін Е. О.* Духовна самореалізація в контексті життєтворчості особистості. / Е. О. Помиткін // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: наук.–метод. зб. / [редкол.: Н. Софій (голова), І. Єрмаков (керів. авт. колективу і наук. ред.) та ін.]. – К.: Контекст, 2000. – С. 129-134.
27. *Помиткін Е. О.* Актуальні питання духовно орієнтованої підготовки та діяльності практичного психолога / Е. О. Помиткін // Персонал.–2000.– № 5(59): Актуальные проблемы профессиональной подготовки практических психологов: сб. науч. трудов; приложение № 10 (15). – С.37-39.
28. *Помиткін Е. О.* Актуальні питання духовно орієнтованої підготовки практичних психологів / Едуард Помиткін // Професійна освіта : педагогіка і психологія : пол.-укр. журн., укр.-пол. [щорічник] / за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – К.; Ченстохова, 2001. – [Вип.] 2. – С. 497-509.
29. *Помиткін Е. О.* Розвиток духовності як умова професійної майстерності майбутнього вчителя / Е. О. Помиткін // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць: [у 2-х ч. / редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін.]; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – К.; Вінниця: ДОВ

- “Вінниця”, 2002. – Ч. 2. – С. 348 – 353.
30. *Помиткін Е. О.* Духовно-орієнтований підхід в процесі психологічного консультування учнів / Е. О. Помиткін // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. – К.: Наук. світ, 2002. – Вип. 3. – С. 102-106.
  31. *Помиткін Е. О.* Психологічні підходи до діагностики духовного розвитку учнівської молоді / Е. О. Помиткін // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр. / [редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін.]; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – К.; Вінниця:, 2003. – Вип. 3. – С. 145-150.
  32. *Помиткін Е. О.* Творчий проект як засіб духовної самореалізації учнівської молоді / Едуард Помиткін // Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати: практико-зорієнтований збірник / [кер. авт. кол. С. М. Шевцова; наук. кер. і ред.: І. Г. Єрмаков. – К.: Вид-во “Департамент”, 2003. – С. 310-315.
  33. *Помиткін Е. О.* Психолого-педагогічне забезпечення духовної самореалізації учнівської молоді / Е. О. Помиткін // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: зб. наук. праць / [за ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало]. – К., 2003. – С. 587-594.
  34. *Помиткін Е. О.* Діагностика духовного розвитку в процесі формування гуманітарно-технічної еліти / Е. О. Помиткін // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. праць: [у 2-х вип.]/ за ред. Л. Л. Товажнянського та О. Г. Романовського. – Вип.1 (5). – Х.: НТУ “ХП”, 2003. – С. 290-298.
  35. *Помиткін Е. О.* Психолого-педагогічні підходи до оцінювання педагогічної майстерності викладача / Е. О. Помиткін // Вісник Черкаського університету. Сер. Педагогічні науки. – Черкаси, 2002. – Вип. 43. – С.123-127.
  36. *Помиткін Е. О.* Розвиток духовного потенціалу майбутнього викладача професійної школи як психолого-педагогічна проблема / Едуард Помиткін // Професійна освіта : педагогіка і психологія : пол.-укр. журн., укр.-пол. [щорічник] / за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – К.;Ченстохова, 2004. – [Вип.] VI. – С.253-263.
  37. *Помыткин Э. А.* Особенности духовного развития личности будущих учёных и инженеров в условиях школ нового типа / Э. А. Помыткин // Синергетика в междисциплинарном подходе современной психологии: сб. науч. трудов / [под ред. Р. Х. Тугушева]. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2005. – С. 113-121.
  38. *Помиткін Е. О.* Вікова періодизація духовного зростання професіонала / Едуард Помиткін // Професійна освіта : педагогіка і психологія : пол.-укр. журн., укр.-пол. [щорічник] / за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – К.;Ченстохова, 2006. – [Вип.] VIII. – С. 93-101.
  39. *Помиткін Е. О.* Ідеї соборності особистості у філософсько-психологічній спадщині / Едуард Помиткін // Філософія педагогічної майстерності: зб. наук. праць / [редкол.: Н. Г. Ничкало, В. О. Радкевич, Р. С. Гуревич та ін.]; Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України, Вінницький держ. пед. ун-т імені Михайла Коцюбинського. – К.; Вінниця: ДОВ “Вінниця”, 2008. –

С. 274-281.

40. *Помиткін Е. О.* Психологічні механізми духовного розвитку професіонала: сутність та діагностика / Едуард Помиткін // Професійна освіта: педагогіка і психологія: пол.-укр. журн., укр.-пол. [щорічник] / за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – Ченстохова; К., 2008. – [Вип.] X. – С. 281-287.

IV. Методичні рекомендації

41. *Помиткін Е. О.* Розвиток особистості учня і вчителя: гуманізація управління в школі: метод. рек. / Е. О. Помиткін. – К.: ІПППО АПН України, 1999. – 40 с.
42. *Помиткін Е. О.* Програма спецкурсу “12 шляхів духовності” / Е. О. Помиткін. – К.: Освіта України, 2007. – 28 с.

V. Матеріали наукових конференцій:

43. *Помиткін Е. О.* Духовний розвиток особистості як стратегічна мета освітньої діяльності: тези доп. / Е. О. Помиткін // На порозі нової доби: актуальні моделі освіти та здоров'я у сучасному світі: міжнар. наук.-практ. конф. (31 трав. – 1 черв. 2002 року, м. Київ); Національний технічний університет України “КПІ”. – К., 2002. – С. 63.
44. *Помиткін Е. О.* Психологічні аспекти духовного становлення учнівської молоді. / Е. О. Помиткін // Философские проблемы гуманитаризации высшего образования: сб. ст. по материалам II междунар. науч.-практ. конф. (25-27 июня 2002 г., Сумы – Бердянськ); Бердянський педагогічний інститут. – Суми, 2002. – С. 108-110.
45. *Помиткін Е. О.* Психолого-педагогічні аспекти підготовки учнівської молоді за науково-гуманітарним профілем. // Стан та перспективи професійної орієнтації трудового і професійного навчання та професійної підготовки учнів загальноосвітніх навчальних закладів. / Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (13-14 лютого, 2002 р., м. Бориспіль. – К: Інститут проблем виховання АПН України, 2002 р. – Ч.1, С.107-111.
46. *Помиткін Е. О.* Психологічне забезпечення духовного становлення молоді в позашкільних навчальних закладах / Едуард Помиткін // Соціально-педагогічні основи діяльності сучасного позашкільного навчального закладу: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (23-25 жовт. 2002 р., м. Київ) / [уклад.: І. Д. Бех, О. В. Биковська, В. В. Вербицький, Л. І. Ковбасенко та ін.]; Республіканський еколого-натуралістичний центр учнівської молоді. – К.: РННЦ “ДІНІТ”, 2003. – С. 42-48.
47. *Помиткін Е. О.* Врахування психологічних закономірностей духовного розвитку особистості при побудові психолого-педагогічного забезпечення навчально-виховного процесу / Е. О. Помиткін // На порозі нової доби: актуальні моделі освіти та здоров'я: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (22-25 трав. 2003 р., м. Київ); Національний технічний університет України “КПІ”. – К., 2003. – С. 54.
48. *Помиткін Е. О.* Специфіка мотивації духовного розвитку особистості / Едуард Помиткін // Етичні та духовні аспекти розвитку людини та суспільства: VIII Міжнародний форум (18-20 квіт. 2008 р., Київ); Національний технічний університет України “КПІ”. – К., 2008. – С. 30-31.

49. *Помиткін Е. О.* Взаємодія психологічних механізмів духовного розвитку в процесі становлення соборності особистості / Едуард Помиткін // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в умовах соборної України: зб. матеріалів наук.–практ. конф.; Український колеж ім.В.О.Сухомлинського. – К.: ІПООД, 2008. – С. 17-19.
50. *Помиткін Е. О.* Ідеали Краси, Добра та Істини як світоглядні орієнтири особистісного розвитку / Едуард Помиткін Професійно-мистецька школа у системі національної освіти: матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. (1–3 жовт. 2008., смт. Мала Білозерка Запоріз. обл.) / [редкол.: І. А. Зязюн, Н. Г. Ничкало, О. М. Отич та ін.]; Ін–т педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України. – К.; Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С. 66-75.

АНОТАЦІЇ

Помиткін Е.О. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія. - Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2009.

Дисертаційне дослідження присвячено виявленню психологічних закономірностей та механізмів процесу духовного розвитку на основі духовно-особистісного підходу.

Вивчено специфіку духовного зростання дітей і молоді на різних вікових етапах; виокремлено та обґрунтовано основні принципи духовно-особистісного підходу (духовно-особистісної інтеграції; ієрархічності та ціннісно-сміслової детермінації); виявлено причини виникнення духовного дисонансу особистості; визначено психологічні закономірності та соціокультурні умови духовного розвитку особистості, виявлено специфіку психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді на різних вікових етапах; розроблено психологічні моделі (дихотомічна модель духовної детермінації особистості та модель процесу духовного розвитку дітей і молоді), обґрунтовано критерії та показники цього процесу; уточнено принципи психологічної діагностики показників духовного розвитку особистості, розроблено психодіагностичний інструментарій дослідження духовного потенціалу дітей і молоді.

Обґрунтовано та впроваджено психолого-педагогічний супровід духовного розвитку дітей і молоді, що базується на виявлених психологічних закономірностях і механізмах, поєднує у собі сучасні засоби, спрямовані на активізацію духовного потенціалу учнів і студентів; розроблено прийоми духовно-особистісного консультування дітей і молоді з урахуванням психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку; визначено специфіку реалізації духовно-особистісного підходу в консультативній практиці та особливості професійної підготовки психологів до консультативної роботи.

Ключові слова: духовний розвиток особистості, психологічні закономірності та механізми духовного розвитку, мотиваційні чинники духовного становлення,

духовний дисонанс, духовно-особистісний підхід, психологічна діагностика духовного розвитку дітей і молоді, духовний потенціал особистості, психолого-педагогічний супровід, психологічне консультування.

Помыткин Э.А. Психологические закономерности и механизмы духовного развития детей и молодёжи. - Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая и возрастная психология.- Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2009.

В диссертационной работе исследованы психологические закономерности и механизмы процесса духовного развития на основе духовно-личностного подхода. Изучена специфика духовного развития личности в эволюционно-историческом и индивидуально-психологическом измерениях; обоснована система психолого-педагогического сопровождения духовного развития детей и молодежи.

Духовное развитие рассматривается как процесс сознательного самосовершенствования личности, который направляет человека на управление своим природным и социальным “Я” в соответствии с высшими идеалами, ценностями и смыслами в русле Красоты, Добра и Истины, гармонизацию поведения и образа жизни, обогащения духовных достижений человечества результатами своей деятельности. В отличие от психологического, духовное развитие обусловлено активизацией его духовного “Я”, которое может вступать в противоречия с “Я” социальным и “Я” биологическим. В исследовании выявлены мотивационные составляющие процесса духовного развития, в частности, мотивы самосовершенствования, помощи нуждающимся (служения), мудрости, праведности и святости.

В соответствии с разработанной моделью духовного развития детей и молодёжи в результате актуализации психологических механизмов духовного развития (идентификации, децентрации, рефлексии, трансценденции и осознания единства бытия) происходит активное формирование, упорядочение ценностно-смысловой сферы личности. Активность духовного “Я” отражается в духовно направленном поведении, высшим проявлением которого является поступок-служение, и через серию таких поступков, объединённых духовными мотивами, целями и результатами, трансформируется в духовно направленную деятельность, которая выступает условием духовной самореализации.

Духовные диссонансы личности рассматриваются как негативные мотивационные состояния, обусловленные действием нескольких противоречивых ценностно-смысловых установок, которые формировались одновременно или на разных возрастных этапах жизни.

Специфика актуализации психологических механизмов духовного развития на ранних этапах онтогенеза состоит в том, что наибольшей активности приобретает психологический механизм идентификации, который помогает ребенку подражать образу взрослого, предопределяет сначала неосознанное, а затем сознательное стремление к самосовершенствованию. В процессе социализации возрастает весомость психологического механизма децентрации, который предопределяет способность учитывать интересы и потребности других, обеспечивает

гармонические отношения в семье и коллективе. В подростковом возрасте актуализируется психологический механизм рефлексии, которая позволяет личности анализировать и контролировать собственные состояния, поведение. Развитие психологических механизмов трансценденции и осознания единства бытия в юношеском возрасте обусловлено внутренними потребностями духовного “Я” человека и требует благоприятных психолого-педагогических условий.

В исследовании уточнены принципы психологической диагностики показателей духовного развития, разработан диагностический инструментарий, направленный на выявление показателей духовного развития детей и молодёжи. Основным интегративным показателем духовности личности принят духовный потенциал, как уровень духовного развития личности, который обуславливает эстетическую, гуманистическую и познавательную направленность, находит проявление в её поведенческо-деятельностной активности. Для диагностики духовного развития личности использовано три методических подхода, которые основаны: на исследовании содержательной составляющей модели личности как эталонной; на исследовании поведения личности в условиях коллектива; на анализе направленности и результатов деятельности личности. Рассмотренные методические подходы положены в основу разработки соответствующих психодиагностических методик.

Разработанная в процессе исследования система психолого-педагогического сопровождения духовного развития детей и молодёжи базируется на естественных психологических потребностях, закономерностях и механизмах духовного развития личности, учитывает факторы, которые влияют на духовное становление детей и молодёжи, и объединяет в себе современные средства, направленные на активизацию духовного развития личности.

Отдельное внимание уделено разработке средств и приёмов духовно ориентированного консультирования учащихся с учетом психологических закономерностей и механизмов духовного развития личности, анализу специфики реализации духовно-личностного подхода в консультативной практике и соответствующей профессиональной подготовке психологов.

Ключевые слова: духовное развитие личности, психологические закономерности и механизмы духовного развития, мотивационные составляющие духовного становления, духовный диссонанс, духовно-личностный подход, психологическая диагностика, духовный потенциал личности, психолого-педагогическое сопровождение, учебно-воспитательный процесс детей и молодёжи, психологическое консультирование.

Pomitkin E. A. Psychological Law and Mechanisms of Spiritual Development of Children and Youth. - Manuscript.

The dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Psychological science in specialty 19.00.07 – educational and developmental psychology. – M.P. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2009.

Dissertational research is devoted to revealing of psychological regularity and mechanisms of process of spiritual evolution on the basis of the spiritual personal approach.

Specificity of spiritual development of children and youth at different age stages is investigated; main principles of the spiritual personal approach (spiritual and personal integration are allocated and proved; hierarchies and valuable and semantic determination); the reasons of origination of a spiritual discord of the person are revealed; psychological regularity and cultural conditions of spiritual evolution of the person are determined, specificity of psychological mechanisms of spiritual evolution of children and youth at different age stages is revealed; psychological models (dichotomizing model of spiritual determination of the personality and model of process of spiritual evolution of children and youth are developed), criteria and parameters of this process are proved; principles of psychological diagnostic of parameters of spiritual evolution of the personality are specified, the diagnostic tooling of research of spiritual potential of children and youth is developed.

Psychological and pedagogical support of spiritual evolution of children and youth that is based on the revealed psychological regularity and mechanisms is proved and implemented, merges in itself the state-of-the-art means directed on activization of spiritual potential of pupils and students; receptions of spiritual and personal consultation of children and youth are developed in view of psychological regularity and mechanisms of spiritual evolution; specificity of implementation of the spiritual and personal approach in advisory practice and habit of vocational training of psychologists to advisory work is determined.

Keywords: spiritual development of the personality, psychological laws and mechanisms of spiritual development, motivational components of spiritual development, spiritual discord, the spiritual and personal approach, psychological diagnostics, spiritual potential of the personality, psychological and pedagogical support, educational process of children and youth, psychological consultation.